

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Всесвітня історія

Профільний рівень

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Харків
Видавництво «Ранок»
2018

УДК [37.016:94](075.3)
Г51

Гісем О. В.
Г51 Всесвітня історія (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл.
загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків :
Вид-во «Ранок», 2018. — іл.
ISBN

УДК [37.016:94](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника
розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Шановні десятикласники і десятикласниці!

У 10 класі ви продовжите вивчення курсу всесвітньої історії. Запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Перш ніж розпочати роботу, необхідно ознайомитися зі змістом підручника та його структурою.

Матеріал курсу об'єднано у вісім розділів, кожен із яких складається з параграфів. Для зручності параграфи розподілено на пункти — окремі логічно завершені частини, що послідовно розкривають зміст теми. У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. На них треба звертати особливу увагу. Історія, як ви вже знаєте, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, персоналії історичних діячів. Працюючи з матеріалом параграфів, обов'язково перевіряйте себе, щоб переконатися, чи правильно ви їх запам'ятали.

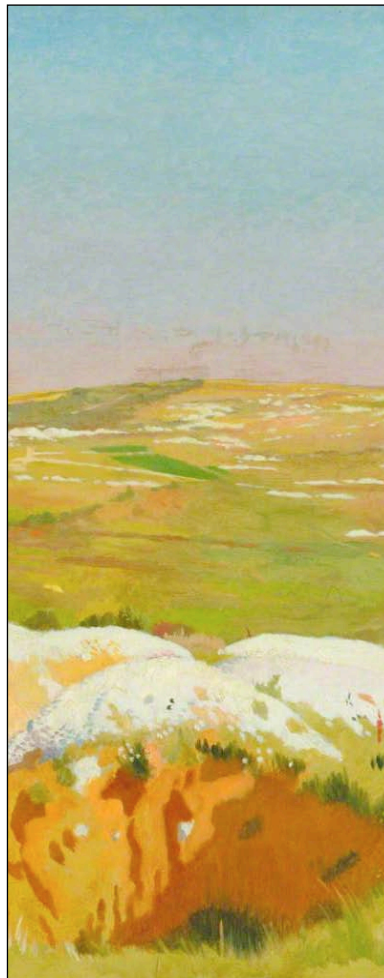
Краще засвоїти навчальний матеріал допоможуть історичні документи, ілюстрації, карти та схеми. Під час роботи з параграфом необхідно обов'язково прочитати включений до нього документ і відповісти на запитання. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, що пояснюють зміст зображеного. Формуванню уявлень про те, як саме розгорталися події, із якими ви ознайомилися, допоможе історична карта. Схеми розкриють зв'язки між складовими історичних явищ, пояснять їх особливості тощо.

Параграф завершують висновки, які допоможуть вам визначити провідні ідеї теми. Запитання та завдання до параграфів спрямовані на формування різноманітних умінь та навичок.

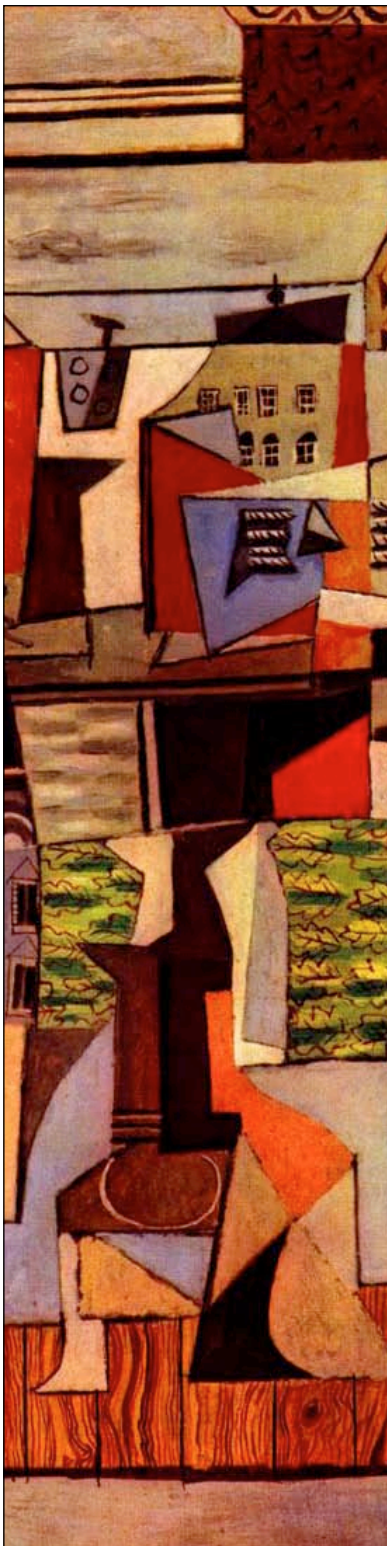
Підсумувати матеріал розділу ви зможете за допомогою узагальнюючих запитань і завдань. Тестові завдання дозволять вам здійснити самоперевірку рівня набутих знань і підготуватися до тематичного контролю.

У додатках до підручника ви знайдете словник термінів і понять, хронологічну таблицю з датами основних подій, плани-схеми для самостійної роботи з підручником та додатковою літературою.

Підручник супроводжує електронний освітній ресурс, на якому розміщено додаткову інформацію, фрагменти

Сомма — ясний день.
Краєвид із британських окопів
на німецьку лінію фронту та мінні
кратери (фрагмент).
Художник Вільям Орпен, 1917 р.

Вікно, відкрите на вулицю
Пентьєр (фрагмент).
Художник Пабло Пікассо, 1920 р.

документів та запитання до них, тестові завдання для самоконтролю, що виконуються в режимі онлайн. Усе це ви знайдете в електронному додатку до підручника.

Навчальний матеріал у підручнику структуровано за рубриками, що полегшить вашу роботу на уроці та вдома.

- **За цим параграфом ви зможете.** Ця рубрика містить стислий виклад основної навчальної мети.
- **Пригадайте** — запитання, розташовані в цій рубриці, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і краще зрозуміти новий.
- **Документи розповідають** — тут наведені фрагменти історичних джерел і запитання до них.
- **Цікаві факти** — у цій рубриці ви знайдете додаткову інформацію, пов'язану зі змістом матеріалу параграфа.
- **Постать в історії** — під такою рубрикою розміщено інформацію про видатних історичних діячів, що мали важливий вплив на розвиток подій.
- **Словник** — саме тут пояснюються наведені в тексті нові поняття й терміни.
- **Висновки** — у цій рубриці подано стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.
- **Запитання та завдання** — тут вміщені запитання й завдання до параграфів, які розподілені на чотири групи. Звертайте увагу на умовні позначення поряд із ними: вони підкажуть вам, що і як необхідно виконувати.

Перевірте, як ви запам'ятали. За допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й дізнатися, чи добре ви запам'ятали основні факти з розглянутого матеріалу.

Подумайте і дайте відповідь. Запитання цієї рубрики дозволять вам осмислити прочитане.

Виконайте завдання. Виконання цих практичних завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).

Творче завдання. Тут ви знайдете багато цікавих завдань, що виконуються за вказівкою вчителя. Вони також будуть корисними для учнів, які прагнуть поглибити свої знання за допомогою ресурсів Інтернету або додаткової літератури.

§ 1. Вступ

1 ПОНЯТТЯ «XX СТОЛІТТЯ» У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ. Всесвітню історію, як ви вже знаєте, дослідники поділяють на кілька історичних періодів — етапів політичного, соціально-економічного й культурного розвитку, що характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви ознайомилися з подіями історії Стародавнього світу, Середніх віків і Нового часу. Цього навчального року ви розпочнете вивчення історії Новітнього часу.

Історія Новітнього часу — період всесвітньої історії після історії Нового часу, що охоплює події, які відбувалися в 1914 р. — на початку XXI ст.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про те, які події відбувалися у світі в 1914—1939 рр. Цей період історії Новітнього часу складний і суперечливий за змістом. Він насичений багатьма широкомасштабними подіями, неоднозначними за характером явищами і процесами у світовому розвитку.

У 1914—1918 рр. людство опинилося у вирі подій одного з найспустошливіших на нашій планеті військових протистоянь.

Війни постійно супроводжували історію людства. Однак ця вперше набула **глобального** характеру й тому отримала назву **Першої світової війни**. Поряд із цим історія людства в міжвоєнний період була також насичена збройними сутичками та локальними конфліктами.

Після завершення Першої світової війни представники різних соціально-політичних сил стали формувати й пропагувати власне бачення того, яким шляхом має розвиватися суспільство. Зіткнення між ними мали визначальний вплив на розвиток тогочасного світового співтовариства.

Особливим явищем політичного життя XX ст. стала поява **тоталітаризму**.

Світова війна — організована збройна боротьба між державами, у якій брала участь більшість країн світу.

Глобальний (від латинського «куля») — той, що стосується території всієї земної кулі, всесвітній, всеохоплюючий тощо.

Тоталітаризм (від латинського «весь», «цілий») — форма правління, за якої державна влада деспотично контролює всі сфери життя суспільства (економіку, політику, культуру, приватне життя громадян тощо).

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, який період всесвітньої історії ви вивчатимете в 10 класі; визначати характерні риси поняття «XX століття» у світовій історії; характеризувати основні особливості розвитку людства в 1914—1939 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Який період всесвітньої історії ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. **2.** Які події історії Нового часу, що відбулися у світі наприкінці XVIII — на початку XX ст., ви вважаєте найважливішими? Поясніть свою точку зору. **3.** Які основні зміни відбулися в господарстві, політичному житті, суспільному розвитку, культурі та побуті населення провідних держав світу наприкінці XVIII — на початку XX ст.? **4.** Визначте основні тенденції соціально-економічного, політичного та культурного розвитку людства кінця XIX — початку XX ст. **5.** Покажіть на карті атласу країни, із подіями в яких ви познайомилися минулого року, а також держави-метрополії та їхні колоніальні володіння на початок XX ст.

ПЕРІОДИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Стародавній світ	Середні віки	Новий час		Новітній час	
		I період	II період	I період	II період
Поява людини на Землі — IV ст. н.е.	V ст. н.е. — кінець XV ст.	Кінець XV — кінець XVIII ст.	Кінець XVIII — початок XX ст.	1914—1939 рр.	1939 р. — початок XXI ст.

Радянський агітаційний плакат часів колективізації

Тоталітаризм став одним із гірких плодів доби індустріалізації, коли значна частина людей повірила в можливість «планової», повністю регульованої перебудови суспільства. Непомітно для себе людина перетворилася на «коліщатко і гвинтик» виробничої і державної машини, втративши можливість самостійно приймати рішення. За своєю сутністю тоталітаризм був протилежністю демократизму та гуманізму.

Перша половина XX ст. стала часом виникнення тоталітарних режимів — більшовицького, фашистського і нацистського. Масштабні й одночасно криваві експерименти над суспільством, здійснювані ними, завершилися повним крахом.

У країнах, що обрали демократичний шлях, у цей період відбувалися процес подальшого розвитку ринкової економіки, ліберальної демократії, зміцнення громадянського суспільства та правової держави.

Важливим явищем тогочасного політичного життя стало розгортання **національно-визвольних рухів**. Народи, що не мали власної державності, прагнули здобути суверенітет і стати повноправними членами світового співтовариства. Під гаслами націоналізму в цей період розпадалися багатонаціональні імперії, утворювалися нові незалежні держави в Європі, активізувалися визвольні рухи в Азії та Африці.

Міжнародні відносини в цей період були досить напруженими. Версальсько-Вашингтонська система, сформована країнами-переможницями Першої світової війни, не змогла справедливо розв'язати проблеми післявоєнного врегулювання відносин і запобігти виникненню нових міжнародних конфліктів. Період стабільності Версальсько-Вашингтонської системи змінився кризою, а згодом її розпадом і початком **Другої світової війни**.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

«XX століття» очима відомих людей

Італійський історик Лео Вальяні: «Наше століття доводить, що перемога ідеалів справедливості й рівності є завжди примарною, а ще те, що, коли нам щастить зберегти свободу, ми завжди можемо стартувати із самого початку. Немає потреби впадати у відчай навіть у найскладніших ситуаціях».

Британський письменник Вільям Голдинг: «Не можу не думати, що це було найшаленіше століття за всю історію людства».

Французький еколог Рене Дюмон: «Я бачу його лише як століття війн і різанин».

Італійський вчений Ріта Леві Монтальчіні: «Попри все були в цьому столітті й революції на краще... виникнення четвертого стану, здобуття прав жінками після віків гноблення».

Італійський вчений Соверо Огоа: «Найфундаментальнішим здобутком став прогрес науки, яка зробила справді надзвичайний ривок. Ось що характеризує наше століття».

Британський музикант Єгуді Менугін: «Коли б мені випало скласти підсумок XX ст., то я сказав би, що воно збудило найбільші сподівання, які тільки плекало людство, і зруйнувало всі ілюзії та ідеали».

Британський мистецтвознавець Ернст Гомбріг: «Головною характерною рисою XX ст. став жахливий приріст світового населення. Це катастрофа, просто біда. Ми не знаємо, як цьому зарадити».

Іспанський вчений Хуліо Каро Бароха: «Існує явне протиріччя між особистим досвідом якої-небудь людини: дитинство, юність і старість, прожиті спокійно, без великих пригод, — і фактами XX ст. ... тими жахливими подіями, через які пройшло людство».

Британський мислитель Ісайя Берлін: «Я прожив більшу частину XX ст., не зазнавши, мушу додати, особистих злигоднів. Однак я пам'ятаю, що це найжахливіший в історії Заходу період».

? 1. Які характерні риси XX ст. визначили його сучасники? 2. Які риси є позитивними, а які — негативними? Обґрунтуйте свою точку зору.

Її жахливі наслідки переконливо довели, що наступної світової війни людство не переживе. Це й спонукало країни об'єднати свої зусилля для пошуку шляхів мирного співіснування й уникнення глобальних конфліктів у майбутньому.

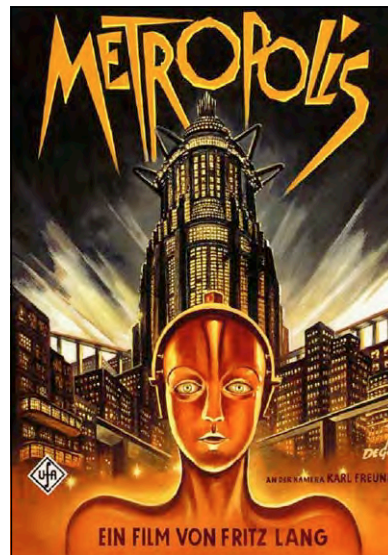
Національно-визвольний рух — боротьба поневолених народів за скинення чужоземного панування, ліквідацію національного і колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

XX століття увійшло в історію як доба великих наукових відкриттів, що повністю змінили вигляд тогочасного суспільства. На початку XX ст. у провідних країнах світу завершилася **індустріальна**, у середині століття — розпочалася **науково-технічна**, а в останній чверті — **інформаційна** революція.

Індустріальна революція — процес докорінних якісних змін, пов'язаних із формуванням індустріального суспільства.

Науково-технічна революція — процес докорінних якісних змін у техніці й технології виробництва, перетворення науки на безпосередню виробничу силу.

Інформаційна революція — процес докорінних якісних змін, пов'язаних із формуванням інформаційного суспільства (того, де інформаційні технології та засоби масової комунікації відіграють провідну роль).

Афіша кінофільму «Метрополіс» режисера Фріца Ланга, 1927 р.

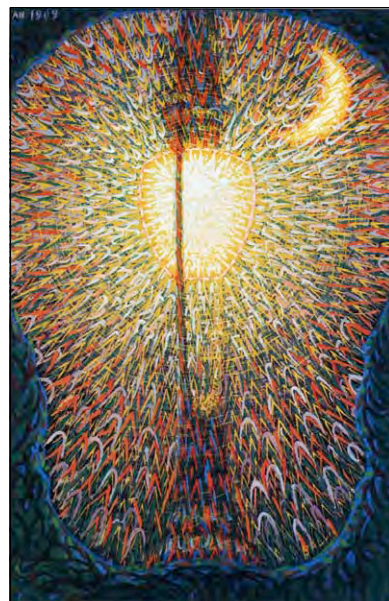
2 ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СВІТОВОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО, ПОЛІТИЧНОГО І КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ в 1914—1939 рр.

Порівняно з попередніми століттями виникає враження, що в цей період людство стало розвиватися швидше. За життя одного покоління докорінно змінювалося середовище існування. Так, у 1903 р. людство побачило політ першого літака, а в 1961 р. стало свідком польоту людини в космос.

У першій половині XX ст., як і в попередньому столітті, найбільші зрушення відбувалися в Західній Європі та США (спільна назва — Захід). Тут завершилося формування індустріального суспільства. Небачене до того зростання продуктивних сил і виробництва спонукало країни Заходу шукати нові ринки збуту своїх товарів і призвело до гострої конкуренції між ними. Переділивши світ, вони у своїх колоніальних володіннях і залежних країнах нищили традиційні системи господарювання, насильно втягуючи народи Азії, Африки та Латинської Америки до системи світового господарства. Результатом економічної експансії Заходу стала взаємопов'язаність економік окремих країн у єдине ціле. Це наочно продемонструвала «велика депресія» 1930-х рр., яка розпочалася в США та охопила більшість країн світу, перетворившись на першу світову економічну кризу.

У першій половині XX ст. відбулася зміна економічного лідера світу. У попередньому столітті ним була Велика Британія, яку на початку XX ст. витіснила Німеччина, а в 1920-ті рр. остаточно утвердилася провідна економічна роль США.

Перша світова війна й особливо економічна криза 1929—1933 рр. сприяли становленню системи державного регулювання

Вуличний ліхтар.
Художник Джакомо Балла, 1909 р.

Робітники, що повертаються додому.
Художник Едвард Мунк, 1908 р.

Жнива.
Художниця Енн Арчер, 1905 р.

Фашистський агітаційний плакат,
1935 р.

економіки. У деяких країнах відбулося повне одержавлення економіки (СРСР), а в Німеччині, Італії та Японії панував жорсткий державний контроль. У США та скандинавських країнах запровадили більш дієвий опосередкований вплив держави на економіку, що не змінював її структури. Розвиток світової економіки почав відбуватися екстенсивним шляхом за рахунок залучення додаткових ресурсів.

У соціальній структурі суспільства місце еліти посідали великі промисловці та фінансисти й представники колишньої аристократії. Новим явищем стало формування середнього класу. Завдяки своєму стабільному і забезпеченому становищу він був зацікавлений у проведенні такої внутрішньої політики, яка унеможливила б соціальні потрясіння. У середовищі робітників вагоме місце посіла робітнича аристократія — робітники з високою професійною кваліфікацією та високою оплатою праці. Робочий день із 60—70 годин скоротився до 40 годин на тиждень. З'явилися робітниче законодавство, система охорони праці, оплачувані відпустки тощо. Серед робітників збільшилася кількість жінок, хоча й зберігалася певна дискримінація в оплаті праці та умовах найму. Загалом ці явища були характерні для країн Заходу, а в житті населення решти країн світу таких змін не відбулося. Робітництво складало основу різноманітних масових партій і рухів. У найгіршому становищі перебували робітники країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Принципово інша соціальна структура сформувалася у СРСР. Привілейоване становище тут посіла партійно-бюрократична еліта. Прошарок підприємців зник. Селян перетворили на колгоспників. Робітництво, офіційно оголошене авангардом суспільства, небагато отримало від революційних перетворень. Рівень життя залишався низьким.

Важливим явищем соціального життя країн Заходу була урбанізація. До кінця 1930-х рр. у більшості країн Європи та в США міське населення кількісно перевищувало сільське.

Активно розгортався процес емансипації жінок. У роки Першої світової війни їх масово залучали до виробництва. Після війни майже в усіх країнах Європи жінки отримали виборчі права. Проте дискримінація жінок у всіх сферах життя залишалася. Перша світова війна стала поштовхом до значних соціальних потрясінь. В одних країнах відбулися революції, в інших правлячі кола провели досить глибокі реформи. Повоєнне загострення соціальної і політичної боротьби, криза існуючих інститутів влади спричинили виникнення нового політичного явища — фашизму.

Фашизм — соціально-політичні рухи, ідеологія та державні режими тоталітарного типу. Протиставляє інститутам демократії так званий «новий порядок» і гранично жорстокі засоби його встановлення.

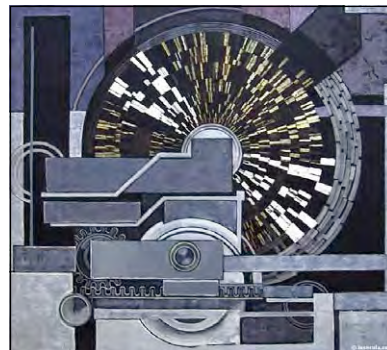
У Росії після утвердження влади більшовиків було встановлено так звану **диктатуру пролетаріату** й проголошено курс на будівництво соціалізму (комунізму).

Таким чином, після Першої світової війни перед світом поставали три відмінні один від одного шляхи подальшого розвитку:

- розвиток ліберальної демократії;
- фашистська модернізація;
- комуністична модернізація.

Чимало змін відбулося також у сфері культури. У провідних країнах світу завдяки розширенню можливостей доступу громадян до освіти збільшилася кількість грамотних людей. Багато відкриттів було зроблено в різних галузях науки. Завдяки впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво змінювалася якість життя людини. Звичним засобом пересування став автомобіль, набуло поширення використання побутової техніки тощо. У мистецтві та літературі в суперечках між прибічниками реалізму й **модернізму** народжувалися нові напрямки й течії. Чимало творів тогочасних митців здобули загальне визнання й увійшли до скарбниці світової культури.

Модернізм — течія в мистецтві XX ст., якій властиві змішання стилів і революційні перетворення засобів виразності.

Музика.
Художник Франтішек Купка, 1936 р.

ВИСНОВКИ

- У 10 класі ви розпочинаєте вивчення періоду Новітнього часу у всесвітній історії. Він ознайомить вас із подіями, що відбувалися у світі протягом 1914—1939 рр.
- У всесвітньо-історичному розвитку людства в цей період співіснували творча й руйнівна основи. Спроби держав домогтися політичного та економічного панування поєднувалися з боротьбою народів за національне

самовизначення, ліберальну демократію, визнання принципів захисту прав людини та вільний вибір форм організації суспільства.

- У соціально-економічному, політичному й культурному розвитку перший період історії Новітнього часу мав багато нового порівняно з попереднім століттям, але одночасно був продовженням процесів, започаткованих у ньому.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть хронологічні межі періоду всесвітньої історії, який ви будете вивчати. 2. Що таке світова війна? 3. Які три тоталітарні режими виникли у Європі в перший період історії Новітнього часу? 4. Яка країна в 1920-х рр. стала економічним лідером світу? 5. Що таке фашизм?

6. Чим XX ст. відрізняється від попереднього? 7. Охарактеризуйте періодизацію всесвітньої історії. 8. Визначте основні тенденції світового соціально-економічного, політичного і культурного розвитку в цей період.

9. Покажіть на карті атласу провідні країни світу станом на 1914 р. 10. Поясніть, як ви розумієте

висновки до параграфа (надалі доцільно виконувати таке завдання самостійно). 11. Складіть таблицю «Основні тенденції соціально-економічного, політичного і культурного розвитку людства в 1914—1945 рр.».

Сфера життя	Які відбулися зміни

12. Відомий історик Е. Гобсбаум назвав свою працю, присвячену історії XX ст., «Вік екстремізму». З'ясуйте значення терміна «екстремізм». За додатковими джерелами доберіть факти, що підтверджують і спростовують думку вченого. Якою є ваша точка зору щодо того, як оцінити XX століття?

Розділ І. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

§ 2—3. Початок Першої світової війни

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати причини війни і цілі воюючих держав; пояснювати, яким був привід до війни та як у війну вступили великі держави; характеризувати розгортання воєнних дій у 1914 р.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли утворилися Троїстий союз і Антанта? Які держави входили до цих військово-політичних блоків? **2.** У чому полягала система «озброєного миру»? **3.** Які міжнародні конфлікти та кризи відбувалися на початку XX ст.? **4.** Наведіть факти, що свідчать про розгортання гонки озброєнь у цей період.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Перша світова війна розпочалася між вісьмома європейськими державами з населенням 732 млн осіб (із колоніями), що складало 44,2% населення планети. До кінця війни кількість її учасників досягла 33 держав (із 59 незалежних держав світу на той час) із населенням 1,5 млрд осіб. Так, війна охопила 87% населення земної кулі, загальна протяжність фронтів досягала 3 тис. км. Військові витрати держав-учасниць війни становили 208 млрд доларів, що в 10 разів перевищувало вартість усіх війн, що відбувалися з 1793 до 1907 р.

1 ПРИЧИНИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ Й ЦІЛІ ВОЮЮЧИХ ДЕРЖАВ. Перша світова війна розпочалася **1 серпня 1914 р.** і тривала до **11 листопада 1918 р.** За розмахом ця війна стала найбільшою з усіх попередніх.

До Першої світової війни призвело загострення суперечностей між провідними державами світу на початку XX ст. Щороку збільшувалися їх видатки на озброєння, **шовіністична пропаганда** роздухувала національну ворожнечу й **ксенофобію**. Правлячі кола все більше схилилися до здійснення загарбницьких планів силою зброї, постійно виникали нові міжнародні конфлікти. Характерним явищем тогочасних міждержавних відносин стало формування системи «озброєного миру», коли держави накопичували величезну кількість озброєння, вважаючи його найкращою гарантією утримання миру.

Шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, для якої характерна пропаганда непереможності й винятковості своєї нації, її зверхності над усіма іншими.

Пропаганда — форма комунікації, спрямована на поширення в суспільстві світогляду, тверджень, фактів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку з метою формування певного спільного ставлення до подій чи громадської позиції.

Ксенофобія — вороже, нетерпиме ставлення до всього чужого, іноземного.

Геополітика — концепція, за якою на політику держав визначальний вплив мають географічні чинники: просторове розташування, розмір території, забезпеченість природними ресурсами й кількість населення.

Між провідними державами світу загострювалися економічні суперечності, боротьба за ринки збуту своєї продукції та джерела сировини, спричинені їхніми геополітичними інтересами. Набирало обертів протистояння між двома військово-політичними блоками європейських держав — Троїстим союзом та Антантою. Особливої гостроти набув конфлікт інтересів Великої Британії та Німеччини. Ініціаторами розв'язання війни виступили правлячі кола Німеччини та Австро-Угорщини, хоча й інші країни також мали власні загарбницькі цілі.

У планах Німеччини було захоплення значних територій у Європі (Бельгія, Нідерланди, Україна, Прибалтика тощо) і «встановлення економічного панування Німеччини над Серединою Європою». Передбачалося завоювання Бельгійського і Французького Конго з метою створення величезної німецької

«Серединної Африки», встановлення контролю над Єгиптом, оволодіння африканським узбережжям Атлантики, витіснення британців із басейну Середземного моря, закріплення на Близькому Сході та в Китаї тощо. Правлячі кола Німеччини розраховували отримати від Франції 40 млрд франків контрибуції, від Великої Британії та США — по 30 млрд доларів.

Австро-Угорщина сподівалася підкорити Сербію, Болгарію й Чорногорію, заволодіти нафтовими родовищами Румунії, встановити панування на Чорному, Адріатичному та Егейському морях.

Італія — союзниця Німеччини й Австро-Угорщини — вагалася у визначенні своїх прагнень. На початку війни вона вела переговори з обома воюючими сторонами. Урешті-решт держави Антанти запропонували їй більші територіальні придбання, а Велика Британія погодилася надати велику позику. Це схилило Італію до переходу на бік противників Німеччини.

Велика Британія вела війну за збереження колоніальної імперії та ослаблення свого головного конкурента — Німеччини. Британським інтересам відповідало намагання підірвати економічну могутність Німеччини, роль якої у світовій торгівлі зростала. Також вона претендувала на німецькі колонії, прагнула відібрати в Туреччині Месопотамію (сучасний Ірак), Палестину.

Франція сподівалася повернути Ельзас та Лотарингію, захоплені Німеччиною в 1871 р., а також заволодіти багатим на вугілля Саарським басейном та іншими німецькими землями, розташованими на лівому березі Рейну.

Росія мала на меті зруйнувати вплив Німеччини й Австро-Угорщини в Туреччині та на Балканах, досягти сприятливого режиму контролю над чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли. Крім того, вона сподівалася захопити західноукраїнські землі, що належали Австро-Угорщині.

Гаврило Принцип

Ерцгерцог Франц Фердинанд із дружиною Софією

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг із таємної доповідної записки міністра закордонних справ Росії Сергія Сазонова (14 вересня 1914 р.)

1. Головна мета союзників — зламати могутність Німеччини та її претензії на військове й політичне панування...
2. Територіальні зміни мають визначатися принципом національностей.
3. Росія приєднує до себе нижню течію Німану та східну частину Галичини, а до Царства Польського вона приєднує східну Познань, Силезію та західну частину Галичини.
4. Франція повертає назад Ельзас-Лотарингію, додавши до неї яку хоче частину рейнської Пруссії та Палатинату.
5. Бельгія істотно розширює свою територію.
6. Шлезвіг-Голштинія повертається Данії...
9. Сербія приєднує до себе Боснію і Герцеговину, Далмацію та Північну Албанію...
11. Греція приєднує до себе південь Албанії, за винятком Валлони, яка відійде до Італії.
12. Англія, Франція та Японія поділять між собою німецькі колонії...
14. Німеччина й Австрія заплатять воєнну контрибуцію.

? 1. Що визначалося головною метою Антанти? Чому це було важливо для її держав-учасниць? 2. Як ви розумієте принцип, за яким Антанта збиралася здійснювати територіальні зміни в разі перемоги? 3. Як планувалося вирішити долю німецьких колоній? 4. Зробіть висновок щодо характеру цілей Антанти у війні.

Німецький кайзер Вільгельм II та австро-угорський імператор Франц Йосиф

2 ЛИПНЕВА КРИЗА 1914 р. І ПОЧАТОК ВІЙНИ. Приводом до початку Першої світової війни став австро-сербський конфлікт. **28 червня 1914 р.** у боснійському місті Сараєво **Гаврило Принцип**, член таємної організації «Млада Босна», що боролася за об'єднання всіх південнослов'янських народів, убив наступника австро-угорського престолу ерцгерцога **Франца Фердинанда**. Ерцгерцог був головнокомандувачем армії Австро-Угорщини і прибув до Сараєва для участі у військових маневрах, що мали відбутися на кордоні із Сербією саме 28 червня. У сербів це був день національного трауру — вшанування сербів, що загинули в битві з турками на Косовому полі в 1389 р. Сербські націоналістичні кола сприйняли візит ерцгерцога як образ. У Відні результатів розслідування очікувати не стали. Німецький імператор **Вільгельм II**, лаконічно висловившись «тепер або ніколи», запропонував австро-угорському імператору **Францу Йосифу** «покінчити із сербами», використавши вбивство в Сараєві як привід для оголошення війни. Для того щоб розпочати війну проти Сербії, австро-угорський уряд висунув вимоги, заздалегідь розуміючи, що вона їх відхилить. **23 липня** сербський уряд отримав від Австро-Угорщини **ультиматум**.

Для відповіді на ультиматум сербському уряду було надано 48 годин. У разі неприйняття його умов у повному обсязі Австро-Угорщина погрожувала розірвати із Сербією дипломатичні відносини. Провідні держави зайняли вичікувальну позицію, щоб їх не звинуватили у втручанні в конфлікт і підтримці однієї з його сторін. За 10 хвилин до завершення терміну ультиматуму Сербія заявила, що погоджується на його умови, за винятком участі австрійської поліції у проведенні слідства на території Сербії. Це стало для Австро-Угорщини

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяги з ультиматуму Австро-Угорщини до уряду Сербії

1. Заборонити всі видання, які підбурюють ненависть і презирство до монархії (Австро-Угорщини) і загальні тенденції яких спрямовані проти її територіальної цілісності.
3. негайно вилучити з навчальних закладів Сербії, як стосовно викладацького складу, так і стосовно навчальних посібників, усе, що служить або може служити підтримці пропаганди проти Австро-Угорщини.
4. Усунути з військової служби і взагалі з адміністрації всіх офіцерів і чиновників, винних у пропаганді проти Австро-Угорської монархії...
5. Погодитися на співробітництво в Сербії органів імператорського і королівського урядів у справі придушення шкідливих рухів, спрямованих проти цілісності монархії.
6. Відкрити судове слідство проти учасників змови 28 червня... Органи, уповноважені імператорським і королівським урядом, візьмуть участь у належному розшуку.
7. Терміново здійснити затримання майора Войя Танкосича і Мілана Цигановича, чиновника сербської держави, скомпрометованих результатами сербського слідства...
9. Дати імператорському і королівському уряду пояснення з приводу невинуватих заяв вищих сербських чиновників як у Сербії, так і за кордоном, які, не зважаючи на офіційне становище, не соромляться після замаху 28 червня висловлюватися в інтерв'ю неприязним чином проти Австро-Угорської монархії...
10. негайно повідомити імператорський і королівський уряд про здійснення заходів, передбачених названими вище пунктами.

? Чи можна вважати умови ультиматуму порушенням Австро-Угорщиною суверенітету Сербії та втручанням у її внутрішні справи? Обґрунтуйте свою точку зору.

Убивство ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини. Ілюстрація з італійської газети, 1914 р.

Антисербський погром у Сараєві 29 червня 1914 р.

приводом для розірвання дипломатичних відносин із Сербією, а **28 липня** — заяви про **оголошення війни**. У ніч із 28 на 29 липня відбулося артилерійське бомбардування Белграда. Після цього події розвивалися досить швидко.

3 ВСТУП У ВІЙНУ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ. НОВЕ «ОБЛИЧЧЯ» ВІЙНИ.

Росія, союзницею якої була Сербія, вважала, що для збереження свого авторитету має надати підтримку сербам. 29 липня вона здійснила часткову мобілізацію у військових округах, а також на балтійському і чорноморському флотах. Німеччина звернулася до російського уряду з ультиматумом припинити мобілізацію і, не отримавши відповіді, 1 серпня розпочала загальну мобілізацію. Увечері того самого дня Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня — Франції. 4 серпня Німеччина, що раніше звинуватила французів у порушенні нейтралітету Бельгії, сама знехтувала нормами міжнародного права і без попередження вторглася на її територію. Це стало приводом для того, щоб у ніч із 4 на 5 серпня війну Німеччині оголосила Велика Британія.

Японія вирішила використати війну для захоплення німецьких колоній у Тихому океані, встановлення свого панування над Китаєм і Далеким Сходом. У серпні 1914 р. вона оголосила війну Німеччині. У жовтні у війну на боці Німеччини та її союзників вступила Османська імперія, яка сподівалася захопити російське Закавказзя. Дуже швидко війна набула значних масштабів і стала світовою, адже події відбувалися по всій земній кулі. У різних регіонах сформувалися основні та другорядні театри воєнних дій. Головними серед них були Західний і Східний фронти.

ЦІКАВІ ФАКТИ

На початку війни країни-учасниці охопила хвиля патріотизму й націоналізму, підтримувана урядовою пропагандою. Це сприяло активній мобілізації сил. Зовнішнім виявом національних почуттів стало перейменування в Росії міст із німецькими назвами (зокрема, Санкт-Петербург назвали Петроградом). У Великій Британії королівська сім'я, що походила з німецького Ганновера взяла нове прізвище — Віндзор. Однак із часом сподівання на швидку й безкровну перемогу змінилися зневірою і втомою, що призвело до поширення антивоєнних пацифістських настроїв.

ТЕАТРИ БОЙОВИХ ДІЙ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Назва фронту, період існування	Противники	
	Антанта та її союзники	Троїстий (Четверний) союз та його союзники
Західний фронт (1914—1918 рр.)	Велика Британія, Франція, Бельгія, США та ін.	Німеччина
Східний фронт (1914—1917 рр.)	Росія	Німеччина, Австро-Угорщина
Італійський фронт (1915—1918 рр.)	Італія, Велика Британія, Франція	Австро-Угорщина
Румунський фронт (1916—1918 рр.)	Румунія, Росія	Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина
Кавказький фронт (1914—1917 рр.)	Росія	Туреччина
Салонікський фронт (1915 р.)	Сербія, Чорногорія	Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія
Балканський фронт (1917—1918 рр.)	Франція, Греція, Сербія, Чорногорія	Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія
Месопотамський і Палестинський фронти (1914—1918 рр.)	Велика Британія та її домініони	Німеччина, Туреччина
Африканський фронт (1914—1918 рр.)	Війська держав Антанти	Німецькі колоніальні війська
Далекосхідний фронт (1914 р.)	Японія, британські домініони	Німеччина

Маленька Бельгія на шляху Німеччини до Франції (напис на паркані: «Проїзду немає»). Карикатура на «план Шліффена», 1914 р.

На відміну від попередніх, Першій світовій війні були притаманні певні характерні риси. По-перше, поширення нової зброї, яка раніше не використовувалася. Серед неї були танки, підводні човни, винищувачі, бомбардувальники, отруйні гази, далекобійні гармати, кулемети тощо. Хоробрість воїнів стала тепер цінуватися менше, ніж огньова міць і кількість зброї. По-друге, війна набула **тотального** характеру. Фактично все населення воюючих країн брало участь у війні, оскільки для здобуття перемоги необхідно було залучення всіх людських ресурсів. На заводах, фабриках, у сільському господарстві замість мобілізованих чоловіків стали працювати жінки. Посильну роботу виконували підлітки й особи похилого віку, що вважалося їхнім патріотичним обов'язком. Війна перестала бути справою лише солдатів й охопила всі верстви суспільства. По-третє, з'явилася **пропаганда** війни — агітаційні плакати, листівки, афіші тощо створювали позитивний образ батьківщини й негативний — країни, із якою вона воювала. Пропаганда стала засобом «обробки»

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок зі спогадів дочки британського посла в Росії Міріель Б'юкенен

...Як сповнені ми були ентузіазму! Як сповнені впевненості, що боремося за праве діло, в ім'я свободи, гуманності, за краще життя на Землі. Завдяки нашому піднесеному настрою ми чекали на тріумфи й перемоги.

Російська піхота! Британський флот! Французька артилерія! Війну буде завершено до Різдва, і козаки увійдуть до Берліна! Славнозвісну Алею Перемоги в Берліні з її блискучими біломармуровими статуями курфюрстів

і королів із дому Гогенцоллернів буде зруйновано. Союзники продиктують свої умови миру німецькому імператору, і за столом, зробленим із «дерева перемоги», де він розчерком пера віддав наказ про початок бойових дій, він буде змушений підписати мирний договір.

? Визначте за джерелом, яким було ставлення до війни на її початку.

населення (виправдання дій влади, ствердження непатріотичності її критики й нагнітання масової істерії стосовно осіб, що виступають проти неї, як пособників ворога).

Дедалі частіше лунали заклики до знищення всього населення країни, із якою йшла війна, та представників цієї нації взагалі.

Тотальна війна — війна, де використовуються всі засоби для знищення противника та мирного населення країни.

4 «ПЛАН ШЛІФФЕНА». На початку війни держави Антанти мали перевагу над державами Троїстого союзу в людських і матеріальних ресурсах. Населення перших (крім колоній) становило 260 млн осіб, других — 120 млн осіб. Країни Антанти на початку війни виставили 262 дивізії загальною кількістю понад 5,8 млн воїнів, Троїстого союзу — 170 дивізій загальною кількістю понад 3,8 млн воїнів. Однак Німеччина була набагато краще, ніж її противники, підготовлена до війни (виучка солдатів, якість озброєнь, перевага у важкій артилерії). Значною перевагою німців була можливість швидко перекидати війська з одного фронту на інший завдяки розвиненій мережі залізниць. У державах Троїстого союзу німецьке верховне командування мало вирішальний вплив, а в Антанті — координація дій між державами була слабкою.

Бліцкриг (у перекладі «блискавична війна») — теорія ведення агресивної війни, розрахована на капітуляцію противника в найкоротші строки внаслідок раптового нападу на нього й швидкого просування в гліб країни.

Майже за рік до початку війни начальник генерального штабу Німеччини **Гельмут фон Мольтке** подав імператору військово-оперативний план нападу на Францію та Росію, розроблений на основі плану бліцкригу його попередником генералом **Альфредом фон Шліффеном**. Г. фон Мольтке виходив із неминучості ведення війни на два фронти — проти Франції та Росії. При цьому головна ідея плану була в тому, щоб якомога швидше ліквідувати один із фронтів й уникнути затягування війни. Тривала війна загрожувала поразкою Німеччині, яка поступалася противникам людськими і матеріальними ресурсами.

Відповідно до «плану Шліффена», 85 % усіх сил німецької армії мали бути спрямовані на перший удар по Франції. Вони мали здійснити вторгнення на її територію через слабку нейтральну Бельгію на північ від Парижа в обхід основних сил французької армії. У результаті такого «непрямого удару» передбачалося оточити та знищити французьку армію, перш ніж Росія завершить мобілізацію своєї армії (за підрахунками німецького командування для цього Росії було потрібно близько шести тижнів). Проти Росії до перемоги над Францією виставлявся лише слабкий заслін. Після розгрому протягом чотирьох—шести тижнів французької армії Німеччина мала спрямувати свої війська на Східний фронт і разом з Австро-Угорщиною в «блискавичній війні» завдати нищівної поразки Росії.

Гельмут фон Мольтке,
начальник генерального штабу
Німеччини

Генерал Альфред фон Шліффен

Атака під час битви під Арденнами в серпні 1914 р.

Парад німецьких військ у Брюсселі 20 серпня 1914 р.

Г. фон Мольтке, не змінюючи основу «плану Шліффена», дещо посилив лівий фланг Західного фронту й заслін проти Росії у Східній Пруссії. Однак завдяки цьому він дещо ослабив основне німецьке угруповання, що завдавало удару по Франції через Бельгію.

Російський генерал
Олександр Самсонов

5 **ВОЄННІ ДІЇ в 1914 р.** 2 серпня 1914 р. німецька армія вторглася на територію Люксембургу, а через два дні — до Бельгії. Наступ здійснювався основними силами кількістю 1,6 млн осіб. Відповідно до плану блицкригу й за розрахунками німецького командування, він мав завершитися перемогою до «осіннього листопаду». 20 серпня німці захопили столицю Бельгії Брюссель. Спроби опору жорстко придушувалися. Так, лише в містечку **Арденни** за вироком військового суду 21 серпня розстріляли 110 осіб.

До кінця серпня на 250-кілометровій ділянці франко-бельгійського кордону відбувалася запекла «прикордонна битва», що завершилася поразкою французів. Шлях на Париж для німецьких військ було відкрито. Французький уряд залишив столицю й переїхав до міста Бордо.

Тим часом дві російські армії під командуванням генералів П. Ренненкампа та О. Самсонова розгорнули наступ у Східній Пруссії. Німецьке командування терміново перемістило туди з Бельгії два армійські корпуси й кавалерійську дивізію. Однак ця допомога була зайвою. Наприкінці серпня — на початку вересня через помилки російських генералів німці по черзі розгромили їхні армії. Росіян витіснили зі Східної Пруссії, причому близько 30 тис. солдатів потрапили в оточення, а генерал О. Самсонов застрелився.

Російський генерал
Микола Рузький під час Галицької
битви в 1914 р.

Успішнішими були дії російських військ на ділянці Південно-Західного фронту (так російське командування називало частину Східного фронту), що діяла проти Австро-Угорщини й розгорнула наступ у Галичині. У **Галицькій битві 18 серпня — 21 вересня 1914 р.** брали участь 700 тис. російських і понад 830 тис. австро-угорських солдатів. Австро-угорські війська під тиском росіян, ширина наступу яких досягала 400 км, глибина — до 200 км, зазнавали поразки за поразкою. Російські армії генералів М. Рузького та О. Брусилова захопили Львів

Російські військові в окупованому Лембергу (Львові) у вересні 1914 р.

Штурм фортеці Перемишль у серпні 1914 р.
Художник А. Р. фон Мейсл, 1914 р.

і, розвиваючи наступ, взяли в облогу фортецю Перемишль. За результатами Галицької битви росіяни оволоділи Східною Галичиною, Північною Буковиною та вийшли до Карпатських перевалів. Їхній стрімкий наступ показав, що сподівання німецького командування утримувати Східний фронт силами однієї Австро-Угорщини провалилися. Втрати австро-угорської армії досягали 400 тис. осіб, російської — 230 тис. Галицька битва вперше продемонструвала військово-тактичні особливості Першої світової війни — переважання фронтальних бойових дій, що супроводжувалися величезними втратами обох сторін.

Галицька битва відкрила росіянам можливість здійснити наступ через Карпатські перевали на Угорщину або спрямувати удар через Польщу безпосередньо на Берлін. За наполяганням союзників російське командування обрало наступ на Німеччину. У той самий час німецьке командування зосередило війська для удару на Варшаву, щоб відволікти росіян і допомогти союзникам-австрійцям. У результаті цього німецькі й російські війська зішлись в зустрічному наступі на фронті в 300 км у районі Івангорода й Варшави. Маючи кількісну перевагу, росіяни розгромили дві армії противника. Шлях на Берлін та Відень було відкрито. Лише вмілі дії німецьких генералів П. фон Гінденбурга та Е. Людендорфа, нестача боєприпасів у російській армії й величезні втрати обох сторін змогли зупинити росіян.

На Західному фронті на початку вересня німці підійшли до Парижа й форсували річку Марна. 5—12 вересня 1914 р. на північний схід від французької столиці, уздовж Марни, відбулася

Російський генерал
Олексій Брусилов

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок із доповідної записки генерала російської армії Миколи Якушкевича військовому міністру генералу Володимиру Сухомлинову

Знаю, що завдаю вам турбот і тривог своїми закликами, але що робити? Адже волосся стає дибки від думки, що через нестачу патронів і гвинтівок доведеться підкоритися Вільгельмові... Що менше патронів, то більше втрати... Якби відразу влити 150—250 тис. т, то можна

було б в 1—1,5 тижня відкинути ворога й виграти становище...

? Про яку ситуацію в російській армії із забезпеченням боєприпасами розповідає автор джерела?

Німецькі генерали П. фон Гінденбург та Е. Людендорф.
Художник Хуго Фогель, 1928 р.

«Диво на Марні»: французькі колоніальні війська атакують німців. Французька листівка 1914 р.

«Біг до моря».
Карикатура 1914 р.

Німецькі крейсери «Гебен»
і «Бреслау»

грандіозна битва. Німецьке командування, вважаючи, що французи не здатні чинити значний опір, вирішило не обходити Париж із півночі, як передбачав «план Шліффена», а рухатися на впростець. Однак вони наштовхнулися на сильний опір французів, які змогли швидко зосередити значні сили у вирішальних місцях боїв. Зокрема, частини паризького гарнізону, що внесли перелом у хід битви, були перекинуті до Марни на міських таксі. Це був перший в історії досвід використання автомобільного транспорту з військовою метою. При цьому німецька армія була ослаблена відправленням двох корпусів і дивізії до Східної Пруссії. Незважаючи на те що ініціатива й загальна перевага в силі належали німецькій армії, французьким військам вдалося до 9 серпня зупинити противника й перейти в наступ. За висловом французів, відбулося «диво на Марні», у результаті якого німці зазнали поразки. У битві на Марні німецька армія втратила 40 тис. осіб полоненими.

Проте її головним результатом став провал плану блицкригу. Німецьке командування спробувало виправити ситуацію, завдавши флангового удару з метою оточення французів і захоплення Парижа, але британські та французькі війська, що прибули на фронт, також перейшли в наступ.

Восени 1914 р. впродовж двох місяців у Північній Франції тривали маневрові бої (їх іронічно назвали «біг до моря»), під час яких обидві сторони намагалися обійти противника з флангів. Німцям не вдалося захопити жодного порту на французькому узбережжі. Урешті-решт установилася лінія постійного фронту впродовж 700 км — від кордонів Швейцарії до протоки Ла-Манш. Стабілізація лінії фронту та провал планів німецького командування стали стратегічним успіхом французів і британців. Події осені 1914 р. свідчили про зміни в характері війни: якщо досі вона була маневреною, то тепер стала **позиційною**. Обидві сторони рили окопи, будували міцні земляні й бетонні укріплення, недоступні навіть для важкої артилерії. Перед ними встановлювалися кілометрові мінні поля й ряди колючого дроту. Противникам вистачило ресурсів, щоб збудувати ці укріплення, однак для їх подолання жодна сторона не мала необхідних людських і матеріальних резервів.

У ніч із 15 на 16 жовтня за сприяння турецького уряду німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау», потіснивши британсько-французьку ескадру, обстріляли Севастополь, Одесу, Феодосію й Новоросійськ. Антанта оголосила війну Османській імперії. Виник російсько-турецький Кавказький фронт, що простягався на 350 км. Спроби наступу турецької армії були невдалими. У Сарикамиській битві (грудень 1914 — січень 1915 р.) основні сили їхньої армії росіяни розгромили. Російська армія розгорнула наступ і вступила на територію Туреччини. Турецьке керівництво, не визнавши власних прорахунків, заявило, що просуванню росіян сприяють християни-вірмени, що живуть у країні, і видало указ про їх примусове виселення (депортацію) зі Східної Анатолії. У Туреччині відбулися жакливі за масштабами погроми та вбивства вірменів. Наприкінці 1915 р. із 2,1 млн вірменів у країні залишилося лише 600 тис осіб. Цю депортацію вважають першим у XX ст. сучасним проявом масового **геноциду**. Однією з причин ненависті до вірменів було те, що вони були християнами в мусульманській Туреччині й посідали вагомні позиції в її економічному житті, утримуючи близько 80 % внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

У Палестині та Іраку виникли Палестинський і Месопотамський фронти, де турецька армія воювала з військами Великої Британії.

Геноцид — повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками, що вважається одним із найтяжчих злочинів проти людства.

Меморіальний комплекс у Єревані (Вірменія), присвячений пам'яті жертв геноциду 1915 р.

ВИСНОВКИ

- Перша світова війна стала результатом боротьби провідних держав за панування у світі. Війна мала загарбницький характер із боку всіх держав-учасниць, крім Бельгії та Сербії, що стали жертвами агресії.
- До кінця 1914 р. на всіх фронтах Першої світової війни

бойові дії в основному завершилися на користь держав Антанти. Розрахунки німецького генерального штабу на переможну «блискавичну війну» не виправдалися. Війна набувала дедалі більших масштабів, втягуючи в катастрофу народи всієї земної кулі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке шовінізм? **2.** Які події стали приводом до початку Першої світової війни? **3.** Коли розпочалася Перша світова війна? **4.** Які держави вели воєнні дії на Східному фронті? **5.** Що таке «план Шліффена»? **6.** Чисєю перемогою завершилася битва на Марні в 1914 р.?

7. Охарактеризуйте причини Першої світової війни й цілі її держав-учасниць. **8.** Який конфлікт започаткував Першу світову війну? Як він розгортався? Чи можна було його вирішити мирними засобами? **9.** Як відбувалося втягування великих держав у війну? **10.** Охарактеризуйте бойові дії на фронтах Першої світової війни в 1914 р.

11. Покажіть на карті атласу основні країни-учасниці Першої світової війни відповідно до їхньої належності до військово-політичних блоків. **12.** Простежте за картою перебіг воєнних дій у Європі в 1914 р.

13. Проведіть дискусію за проблемним питанням «Чи була Перша світова війна неминучою?». **14.** Розпочніть складання хронологічної таблиці «Основні події Першої світової війни».

Рік війни	Події	Результати (за роком)

15. Чи поділяєте ви твердження, що в розв'язуванні Першої світової війни однаковою мірою винні всі великі держави? Обґрунтуйте свою точку зору. **16.** Німецький історик Г. Ріттер вважає, що «план Шліффена» взагалі не був надійним рецептом перемоги». Якою є ваша думка із цього питання? **17.** Упродовж вивчення розділу виконайте навчальний проект: сформууйте збірку візуальних матеріалів (із короткими коментарями й підписами) про повсякденне життя на фронті та в тилу в роки Першої світової війни.

§ 4—5. Воєнні кампанії та події 1915—1916 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ:

характеризувати розгортання воєнних дій у 1915—1916 рр.; порівнювати воєнні кампанії 1915 та 1916 рр.; визначати особливості війни на морі та підводної війни; наводити факти виснаження воюючих держав затягуванням війни; пояснювати, яким був вплив війни на суспільство.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були результати війни на кінець 1914 р.? 2. Покажіть на карті основні театри воєнних дій.

Бронепізд у дії.

Художник Джіно Северіні, 1915 р.

1 **ВОЄННІ ДІЇ В 1915 Р.** У 1915 р. на Західному фронті встановилося відносно затишшя. Французьке й британське командування прагнули в умовах позиційної війни виграти час для модернізації військового виробництва у своїх країнах і накопичення ресурсів для здобуття перемоги. Німецьке командування вирішило перенести основний тягар військових зусиль на Східний фронт, щоб завдяки здобутим там перемогам спробувати примусити Росію до сепаратного миру, розколоти Антанту й вирватися з лещат війни на два фронти.

На Західному фронті в 1915 р. воєнні дії зводилися до відсічі німцями атак військ Антанти в Шампані, Артуа та Фландрії. Своїми стрімкими контратаками німці зводили нанівець усі успіхи противника.

У квітні 1915 р. британці й французи здійснили десантну операцію, намагаючись перекрити протоки Босфор і Дарданелли. Операція провалилася. Турецькі війська повністю заблокували десант союзників, який у грудні того ж року залишив захоплений плацдарм.

Тими ж днями завершилися переговори країн Антанти з Італією. За **Лондонським договором**, підписаним **26 квітня 1915 р.**, Італії гарантувалося право встановлення протекторату над Албанією, отримання Трентіно, Триєсту та інших австрійських областей з італійським населенням. Після цього Італія розірвала угоду про Троїстий союз та оголосила війну Австро-Угорщині. Проти останньої утворився новий Італійський фронт, де австро-угорське командування тримало десять дивізій. Це ослаблювало позиції Німеччини на інших фронтах.

На Східному фронті, готуючись до воєнної кампанії 1915 р., із підрозділів, що прибули із Заходу та тилу, німці сформували дві нові армії. Російські війська в цей час усе більше відчували нестачу зброї, боєприпасів, обмундирування, медикаментів тощо. При цьому здійснення наступальних операцій за проханням союзників із метою полегшити їхнє становище на Заході призводило до постійної передислокації (переміщення) з'єднань

Карикатурна карта Європи часів Першої світової війни

Кулеметники в протигазах

Отруєні газом. Художник Джон Сінгер Сарджент, 1918 р.

та ослаблення бойових сил російських армій. Німеччина завдяки шпигунам добре знала сильні й вразливі місця росіян.

На початку травня 1915 р. після тривалої артилерійської підготовки австро-угорські війська прорвали російський фронт між Горлице й Тарнувом і перейшли в наступ. **Горлицький прорив 2—10 травня** створив сприятливі умови для подальшого спільного наступу німецьких та австро-угорських військ, що тривав до жовтня 1915 р. У липні німецькі війська розпочали великий наступ у Польщі та Литві. У серпні вони захопили Варшаву. Російські війська відступали, зазнаючи великих втрат. До кінця воєнної кампанії 1915 р. на Східному фронті німецькі та австро-угорські війська захопили

ЦІКАВІ ФАКТИ

22 квітня 1915 р. під час атаки поблизу бельгійського міста **Іпр** (Західна Фландрія) німці вперше в історії вдало застосували хімічну зброю (перша невдала сброба була під Варшавою в лютому 1915 р.), використавши задушливий газ хлор. Було отруєно 15 тис. британських і французьких солдатів, із яких третина померла. Після газової атаки шлях на Іпр для німців було відкрито, однак вони не мали резервів для того, щоб розвинути досягнутий успіх. Ця подія засвідчила порушення німецьким командуванням норм Гаазької конвенції 1907 р. про заборону використання хімічної зброї й поклала початок «хімічній війні». Із 1915 р. для захисту від газів стали застосовувати протигази. Усього за роки Першої світової війни від хімічної зброї загинуло близько 1 млн солдатів.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок зі спогадів німецького генерала Еріха Людендорфа про німецько-австрійський наступ на Східному фронті в 1915 р.

Генерал фон Макензен... мав завдати флангового удару в Західній Галичині та розгромити росіян, які, незважаючи на втрати, вели наступ у Карпатах... Ранком 2 травня (1915 р. — *Авт.*) війська... прорвали російський фронт на середньому Дунаїці...

Проте союзники могли розвивати свій успіх загалом тільки фронтально, хоча вони й намагалися здійснювати місцеві оточення, в основному західного флангу російських військ, які відходили з Карпат. Спроба оточення їх правим крилом австро-угорських армій у Буковині успіху не мала...

Фронтальне витіснення росіян із Галичини, хоч би яким відчутним для них воно не було, не мало

вирішального значення для війни. Вони з боєм відходили настільки, наскільки тиллові сполучення дозволяли нам просуватися. Росіяни ще не билися на власній землі та до неї ще не могли віддати значну територію. До того ж під час цих фронтальних боїв наші втрати були неабиякими...

Велике напруження... дало нам лише тактичний успіх. Доводилося виходити з винятково тяжких криз...

? 1. Як Е. Людендорф оцінює німецько-австрійський наступ у 1915 р. на Східному фронті? 2. Які аргументи використовує автор для своєї оцінки?

«Верденська м'ясорубка». 1916 р.

Письменник Анрі Барбюс. 1916 р.

Польщу, Литву, частину Латвії й Білорусі, Галичину, Буковину та частину Волині. Втрати росіян досягли 850 тис. убитими й пораненими та 900 тис. полоненими. Однак розрахунки німецького командування примусити Росію до сепаратного миру не виправдалися. Російські армії змогли зупинити просування противника на схід. Результатом воєнної кампанії став перехід до позиційної війни на всьому Східному фронті, що розтягнувся від берегів Ризької затоки до кордонів Румунії.

На початку **вересня 1915 р.** Болгарія офіційно приєдналася до німецького блоку. Було укладено австро-болгаро-німецько-турецьку угоду, за якою ці держави утворили **Четверний союз**. У жовтні 1915 р. війська Німеччини, Австро-Угорщини й Болгарії загальною кількістю 500 тис. осіб виступили проти 250-тисячної сербської армії. Росія надати допомогу Сербії та сусідній Чорногорії не могла, а французькі й британські війська прибули запізно, і створений ними Салонікський фронт не допоміг.

Усю територію Сербії окупували ворожі армії. Залишки сербської армії разом із королем, здійснивши важкий зимовий перехід через гори Албанії, досягли Адріатичного моря, звідки були евакуйовані британським флотом на грецький острів Корфу. На початку 1916 р. акт капітуляції підписав уряд Чорногорії. Поразка Сербії та Чорногорії дала змогу Німеччині й Австро-Угорщині встановити прямий зв'язок з Османською імперією.

2 **ВОЄННІ ДІЇ В 1916 Р.** Німецьке командування, пам'ятаючи про досвід воєнної кампанії 1915 р., розуміло, що досягти бажаного результату війни на Сході неможливо. Тому в 1916 р. було вирішено завдати головного удару на Заході. Місцем для операції обрали виступ фронту біля фортеці Верден, яку французи вважали воротами до своєї столиці й намагалися утримати за будь-яку ціну. Німці хотіли примусити французьке командування кинути туди значні сили, і тоді можна буде «перемолоти, як у млині, французькі дивізії».

21 лютого 1916 р., випустивши з важких гармат протягом кількох годин понад 2 млн снарядів по Вердену і його околицях, на ділянці фронту в 10 км перейшли в атаку 12 німецьких

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із книги Анрі Барбюса «Вогонь» про битву під Верденом

Ви б подивилися, чим нас пригощали під Верденом, я там був. Лише «велетнями»: 380, 420, 440. Ось коли тебе так обстріляють, можеш сказати: «Тепер я знаю, що таке бомбардування». Цілі ліси скошено, як хліб, усі перекриття пробиті й розгромлені, навіть якщо вони були вкриті трьома рядами колод і землі, усі перехрес-тя політі сталевим дощем, шляхи перевернуті догори дном і перетворені на якісь довгі пагорби; повсюдно зламані обози, розбиті гармати, трупи, неначе звалені в купу лопатою. Одним гарматним пострілом вбивало по 30 людей: одних підкидало в повітря на 15 м; залишки їхнього одягу бовталися на верхівках вцілілих

дерев; у Вердені снаряди 380 влучали в дахи будинків, пробивали два або три поверхи вибухами вниз, і вся оселя злітала в повітря, а в полі цілі батальйони розсипалися й ховалися від цього вихря, як беззахисна дитина. На кожному кроці в полі валялися уламки товщиною, як рука; щоб підняти таку залізязку, потрібні були чотири солдати, а поля... це скоріше були нагро-мадження скель... і так цілий місяць...

? 1. Яким було ставлення А. Барбюса до побаченого під Верденом? 2. Як, на вашу думку, розповідь про реальну картину війни вплинула на антивоєнний рух у Франції?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок зі статті в газеті «Русский инвалид» про Верденську битву (1916 р.)

Воєнних кореспондентів можна зрозуміти, що німці, як і раніше, атакували щільними масами, які скошувалися французькою артилерією й одразу замінялися новими лавами щільних ланцюгів (за деякими відомостями — навіть колом); ця німецька тактика відмінного рангу (нещадного натиску за будь-яку ціну) вже зовсім не відповідає стану запасу людей Німеччини і є актом відчаю...

Під час першого натиску німців французькі батареї, які добре пристрілялися до ділянок місцевості, що лежала попереду, обстрілювали щільні наступаючі лави ворога та змітали їх убивчим вогнем. Коли завдяки

повторним атакам нових ворожих мас частина німців просунулася дуже близько до першої лінії французів, уночі французьким військам наказано було відійти на другу лінію окопів. І зранку французькі батареї знову стали косити німців, які наступали на новій ділянці, і так далі, поки французи не дійшли до головної оборонної лінії... Тут вони контратаками в штики зупинили противника, причому частина німців була оточена...

? 1. Яку тактику застосували німці та французи під Верденом? 2. Поясніть, чому Верденську битву називали «м'ясорубкою» або «млином».

дивізій. Розпочалися запеклі бої. Німецькі солдати під Верденом уперше використали нову зброю — вогнемети. 25 лютого німці захопили форт Дуомон, що панував над фортецею й усією місцевістю. Французьке командування для уникнення катастрофи спрямувало під Верден військові частини з інших ділянок фронту. У результаті цього на початок березня кількість французьких військ зросла вдвічі. Стало зрозуміло, що німецький план операції провалився. За наступні кілька місяців кровопролитних боїв ціною величезних втрат німці заглибилися у французьку оборону лише на 7 км, але захопити Верден не змогли. **Верденська «м'ясорубка»**, або «млин» Мааського району, як його називали німці, завершилася в грудні 1916 р.

Верденська битва стала найбільшою і найтривалішою в Першій світовій війні. Її «м'ясорубку» пройшли 50 німецьких дивізій із 125 і 65 французьких із 95. Вона мала характер боїв на виснаження, що обумовило величезні втрати обох сторін, які досягали 70—100%. У німців було 337 тис. загинувших і поранених, у французів — 337. Верден став одним із символів безглузлого кровопролиття в роки Першої світової війни.

Успіху французів під Верденом значною мірою сприяло те, що на Східному фронті, за наполяганням союзників, на початку червня 1916 р. перейшли в наступ російські війська, очолювані генералом **Олексієм Брусиловим**. Їм вдалося прорвати фронт одразу в чотирьох місцях. Завдяки цій новій тактиці, коли удар завдавався не на одній, а на декількох ділянках, противник не міг зосередити достатньо сил для відсічі наступу.

Упродовж 4 червня — 29 вересня в результаті **Брусиловського прориву**, як назвали цю операцію, росіяни знову зайняли частину Волині, Галичини, Буковину й досягли Карпатських перевалів. Втрати загинувшими й пораненими в австро-угорській армії, за деякими джерелами, досягали 1,5 млн осіб, у російській — 500 тис. осіб. Брусиловський прорив став єдиною операцією війни, названою за ім'ям генерала, що керував нею.

Під впливом російських перемог на Східному фронті Румунія вступила у війну на боці Антанти й оголосила війну

Австрійські піхотинці в горах взимку 1915 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

15 вересня 1916 р. в битві на **річці Соммі** британці застосували танки для підтримки атаки своєї піхоти. У бою брало участь 18 машин. Вони повільно повзли, стріляючи з кулеметів у противника. Їх застосування мало значний психологічний вплив на противника. Сталеві чудовиська з ревом, ляскаючи гусеницями, долали окопи, рвали колючий дріт і давили кулеметні гнізда. Перелякані німецькі солдати залишали позиції і втікали. Один із танків примусив здатися в полон 300 німців. Завдяки танкам британські солдати на ділянці фронту в 10 км за п'ять годин просунулися вперед на 4—5 км і зайняли три села. Раніше для досягнення цього витрачалися тисячі тонн снарядів і десятки тисяч людських життів. Однак атакуючі також мали втрати. Усього за день бою було пошкоджено десять танків.

Потоплення британського пароплава «Лінда Бланш» німецьким підводним човном.
Художник Віллі Стовер, 1915 р.

Ютландська битва 31 травня 1916 р.
Художник Монтегю Доусон, 1949 р.

Британський танк «Марк І»,
що брав участь у першому в світі
танковому бою під час битви
на Соммі 15 вересня 1916 р.

Загибель пасажирського пароплава
«Лузитанія» біля берегів Ірландії
після торпедної атаки німецького
підводного човна «U-20»

Австро-Угорщині. За це держави Антанти пообіцяли віддати Румунії Трансильванію, частину Буковини й Банат. Проте румунські війська зазнали поразки від німецьких, австро-угорських і болгарських дивізій, а країну було окуповано. Росії довелося рятувати нового союзника, перекинувши до Румунії значні сили. У 1916 р. тут утворився Румунський фронт.

1 липня 1916 р. британське й французьке командування розпочало ретельно підготовлений великий наступ на річці Соммі. Шквальний артилерійський вогонь, що тривав сім днів, зруйнував німецьку систему укріплень. На кожен метр землі британсько-французька артилерія вивергнула близько однієї тонни металу. Після цього в наступ рушила піхота, яку вперше в історії підтримували танки.

Проте навіть застосування танків не допомогло подолати добре укріплену багатокілометрову смугу німецької оборони. У листопаді 1916 р. битва на річці Соммі завершилася. Британсько-французькі війська просунулися вперед на ділянці фронту завдовжки в 35 км і вглиб до 10 км. Втрати британсько-французької армії становили близько 620 тис. осіб, німецької — понад 450 тис. Битва ще раз продемонструвала неспроможність тактики планомірного фронтального наступу.

3 ВІЙНА НА МОРІ. ПІДВОДНА ВІЙНА. Напередодні війни Німеччина та Австро-Угорщина приділяли значну увагу створенню свого військово-морського флоту, але не змогли випередити держави Антанти. На серпень 1914 р. Німеччина та Австро-Угорщина мали 189 військових суден і 24 підводні човни, а держави Антанти — 318 військових суден і 95 підводних човнів. Це спричинило те, що після початку війни німецький та австро-угорський флоти зазнали ряд поразок. Наприкінці 1914 р. після розгрому німецької ескадри в Південній Атлантиці біля Фолклендських островів Німеччина та її союзники опинилися

в морській блокаді. У Північному морі панував флот Великої Британії, Середземне море контролювали британський і французький флоти. Росія панувала на Чорному морі. Дії німецького флоту обмежувалися Балтійським морем, австро-угорського — Адріатичним.

Блокада — військова, політична або економічна ізоляція або оточення держави або її частини, групи держав, їхніх збройних сил, насильницьке порушення їхніх зовнішніх зв'язків із метою примусити виконати вимоги організаторів блокади.

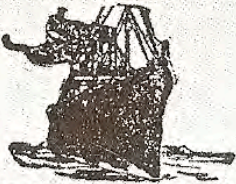
Змінити ситуацію на морі німецьке та австро-угорське командування розраховувало за допомогою широкого застосування порівняно нової зброї — підводних човнів, розгорнувши підводну війну. У перші дні війни підводні човни показали свою ефективність. Так, 22 вересня 1914 р. німецький підводний човен «U-9» поблизу узбережжя Нідерландів за одну атаку потопив три британські крейсери, залишившись неушкодженим.

У лютому 1915 р. Німеччина оголосила води, що омивають Велику Британію, зоною бойових дій. Це означало, що будь-який новий корабель, навіть нейтральної країни, знищуватиметься підводними човнами без попередження. На початку травня 1915 р. об'єктом атаки німецьких підводників став британський трансатлантичний лайнер «Лузитанія» із 1198 пасажирами на борту, серед яких було 124 американці. Загинуло 1195 осіб. Це була одна з найбільших морських катастроф в історії людства. Уряд США виступив із рішучим протестом, вимагаючи обмежити підводну війну, оскільки, крім людських жертв, вона завдавала значних збитків торгівлі. Німеччина, не бажаючи йти на конфлікт із США, віддала наказ не топити пасажирські судна без попередження. Однак командири підводних човнів фактично ігнорували його.

31 травня — 1 червня 1916 р. у Північному морі, біля Ютландського півострова (Данія), відбулася єдина за всю війну велика морська битва між британським та німецьким флотами. У ній взяли участь основні сили флотів — понад 250 суден з обох сторін. Німці спробували прорвати блокаду, роз'єднати британський флот і розбити його частинами, але не змогли це зробити та спішно відійшли до баз. У битві британці втратили 14 суден, німці — 11. Ютландська битва, як і ті, що відбулися біля Вердена й на Соммі, показала неможливість досягти перелому в ході війни однією вирішальною битвою. До кінця війни головні сили німецького флоту великих рейдів у відкритому морі більше не здійснювали, обмежуючись підводною війною. Від нападів німецьких підводних човнів загинуло близько 6 тис. суден держав Антанти та її союзників. Це лише спричиняло зростання обурення світової громадськості діями Німеччини, але не змогло принести їй перемогу у війні.

OCEAN STEAMSHIPS.

CUNARD

EUROPE VIA LIVERPOOL LUSITANIA

Fastest and Largest Steamer
now in Atlantic Service Sails
SATURDAY, MAY 1, 10 A.M.
Transylvania, Fri., May 7, 5 P.M.
Orduna, - - Tues., May 18, 10 A.M.
Tuscana, - - Fri., May 21, 5 P.M.
LUSITANIA, Sat., May 29, 10 A.M.
Transylvania, Fri., June 4, 5 P.M.

Gibraltar-Genoa-Naples-Piraeus
S.S. Carpathia, Thur., May 13, Noon

NOTICE!

TRAVELLERS intending to embark on the Atlantic voyage are reminded that a state of war exists between Germany and her allies and Great Britain and her allies; that the zone of war includes the waters adjacent to the British Isles; that, in accordance with formal notice given by the Imperial German Government, vessels flying the flag of Great Britain, or of any of her allies, are liable to destruction in those waters and that travellers sailing in the war zone on ships of Great Britain or her allies do so at their own risk.

IMPERIAL GERMAN EMBASSY
WASHINGTON, D. C., APRIL 22, 1915.

Рекламна листівка останнього рейсу «Лузитанії» з попередженням посольства Німеччини

Німецький генерал Еріх Людендорф

Портрет президента Франції Раймона Пуанкаре на обкладинці паризької газети 1913 р.

Август фон Вассерман, видатний німецький мікробіолог, бактеріолог та імунолог, у 1906 р. розробив метод діагностики сифілісу, що отримав назву «реакція Вассермана»

4 ВИСНАЖЕННЯ ВОЮЮЧИХ СТОРІН. Кінець 1916 р. став поворотним моментом у Першій світовій війні. В усіх воюючих країнах її затягування призвело до виснаження матеріальних ресурсів, погіршення забезпечення продовольством, зростання невдоволення населення. Генерал Е. Людендорф характеризував становище Німеччини як «надзвичайно важке і майже безвихідне». Французький президент Р. Пуанкаре заявляв: «Повсюдно серед населення Парижа помітний тривожний настрій, кількість тих, хто не вірить у перемогу, зростає. Починаються страйки. Кожного дня ми переживаємо таку небезпеку».

Солдати на фронтах втомилися від тривалої війни й окопного життя. Поширювалися відмови йти в атаку, солдатські бунти, убивства офіцерів, випадки дезертирств і братання із солдатами противника.

Розраховуючи на короткочасність війни, уже в 1915 р. воюючі держави зіткнулися з труднощами в забезпеченні своїх армій. Для збільшення військового виробництва в країнах-учасницях війни було запроваджене державне регулювання економіки. Для цього створювали спеціальні органи: Військово-промисловий комітет у Німеччині, міністерства військового забезпечення у Франції та Великій Британії, особливі наради (з оборони, транспорту, палива, продовольства) у Росії тощо.

У зв'язку з призовом чоловіків до армії виник дефіцит робочої сили. Для його подолання до промислового виробництва залучали жінок. Так, якщо напередодні війни в промисловості Франції працювало 487 тис. жінок, то наприкінці 1916 р. — 625 тис. При цьому їх зарплата була на 30—40 % нижчою, ніж у чоловіків, а робочий день у зв'язку з потребами війни на деяких підприємствах досягав 12 годин.

Призов до армії значної кількості селян мав негативні наслідки для виробництва продуктів харчування. У Франції з 5,6 млн працездатного населення в селах наприкінці 1916 р. залишилося 3 млн осіб. У всіх воюючих країнах, крім Великої Британії, виробництво продовольчих товарів скоротилося. Жири та м'ясо стали дефіцитом. За підрахунками німецького лікаря А. фон Вассермана на середину 1917 р. кількість калорій, які щоденно споживала людина порівняно з довоєнним часом у середньому зменшилася у 2,7 разу. Особливо складною була ситуація в Німеччині, яка традиційно ввозила продукти харчування. Їх нестача примусила уряд заборонити відгодовлю худоби пшеницею і картоплею та дозволити використання різноманітних ерзац-продуктів, які замінювали справжні. Однак наповнення продуктових карток у Німеччині не задовольняло навіть фізіологічних потреб людини. Узимку 1916—1917 рр. країну охопив голод, від якого померло близько 500 тис. осіб. Голод, недоїдання, хвороби, зниження народжуваності призвели до загальних втрат мирного населення Німеччини, що становили близько 6 млн осіб.

На прифронтових територіях постійною небезпекою для цивільного населення стали обстріли з далекобійних гармат. Для бомбардування цивільних і воєнних об'єктів у тилу використовували авіацію. На територіях, що опинилися під окупацією, звичним явищем були **реквізиції** і **контрибуції**.

Реквізиція — примусове вилучення (за певну плату, на відміну від контрибуції) майна громадян, підприємств або установ.

Контрибуція — примусовий збір матеріальних цінностей із населення окупованої місцевості, який здійснювався переможцями.

Новим явищем стало вивезення 60 тис. бельгійських робітників на примусові роботи до Німеччини, де вони мали працювати для потреб німецької армії на промислових підприємствах. Така ситуація виникла в роки Першої світової війни й викликала загальне обурення у світі, а під час Другої світової війни стала звичним явищем у діях окупаційної влади.

Наприкінці 1916 р. становище Німеччини ускладнилося. Ситуація на фронтах була напруженою. Велика Британія та її союзники оволоділи всіма німецькими колоніями та проводили жорстку морську блокаду. Невтішні перспективи призвели до того, що на початку грудня 1914 р. Німеччина від імені Четверного союзу запропонувала країнам Антанти розпочати переговори про мир. Однак уряди держав Антанти відхилили цю пропозицію.

5 АНТИВОЄННІ ВИСТУПИ. Хвиля патріотизму, що охопила воюючі країни на початку війни, поступово вщухла. На початок 1916 р. дедалі більше людей бажали лише її швидкого завершення. Так, 1 травня у столиці Німеччини відбулися демонстрації під гаслами «Кінець війні!», «Геть уряд!». 21 жовтня 1916 р. в Австро-Угорщині, прагнучи примусити правлячі кола змінити свою політику та припинити війну, соціал-демократ Фрідріх Адлер застрелив голову уряду країни графа К. фон Штюргка. У Франції величезний вплив на настрої громадськості мало видання в 1916 р. книги письменника-фронтовика **Анрі Барбюса** «Вогонь». У ній він розповів про поступове усвідомлення французькими солдатами невинності жертв війни.

У Великій Британії на посилення антивоєнних настроїв і страйкового руху уряд відповів запровадженням влітку 1915 р. закону «Про військове спорядження». За ним будь-яке підприємство могло бути оголошене таким, що «працює на війну», тоді його робітники позбавлялися права на страйк. Однак патріотичні заклики об'єднатися й забути всі суперечки до перемоги у війні не підтримало населення.

Військова медкомісія: «Ну нарешті — досконалий солдат!». Британська антивоєнна карикатура 1916 р.

Стінопис у Белфасті (Північна Ірландія), присвячений подіям 1916 р. в Дубліні

Під час повстання у квітні 1916 р. в Ірландії британські війська застосовували на вулицях Дубліна артилерію й танки, центр міста був зруйнований

Дублін після придушення повстання 1916 р.

Навесні 1916 р. спалахнуло національно-визвольне повстання проти британського панування в Ірландії. За досягнутими раніше домовленостями між британським урядом та лідерами ірландського визвольного руху в 1914 р. Ірландія мала отримати статус домініону, але цьому завадила війна. Це спричинило антибританське повстання в країні. У ніч на 24 квітня 1916 р. 1200 повстанців захопили важливі пункти в Дубліні й проголосили Ірландію незалежною республікою. Британська влада застосувала проти «бунтівників» 20-тисячну армію й до травня придушила повстання. Близько 3 тис. його учасників заарештували, а 16 осіб стратили.

Поширення антивоєнних настроїв призвело до зростання кількості прибічників соціал-демократичних партій. При цьому соціал-демократи не були єдиними у ставленні до війни. Ліві засуджували війну як імперіалістичну й загарбницьку, закликали перетворити її на громадянську й усунути правителів своїх держав. Праві обмежувалися вимогами негайно припинити війни й укласти справедливий мир.

ВИСНОВКИ

■ Воєнна кампанія 1915 р. не привела до перемоги жодну зі сторін. Німеччина й Австро-Угорщина примусили Росію залишити значні території й домоглися приєднання до свого блоку Болгарії. Однак проти них працював фактор часу. Країни Антанти мали більші людські ресурси і промисловий потенціал, що дозволяло їм поступово нарошувати стратегічну перевагу. Зосередження німецьких і австро-угорських військ на Сході дозволило Антанті підготуватися до активних дій на Заході.

■ Під Верденом зазнав поразки план німецької воєнної

кампанії 1916 р., в основі якого було «ведення наступу недостатніми силами, але рішуче». Головною причиною поразки Німеччини стала перевага Антанти в людських і матеріальних ресурсах. Успіху французів під Верденом сприяв також Брусиловський прорив на Східному фронті. Разом із битвою на Соммі він засвідчив про перелом у ході кампанії на користь держав Антанти.

■ Затягування війни призвело до ускладнень соціально-економічної ситуації у воюючих державах. Одним із її проявів стало поширення антивоєнних настроїв у суспільстві.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Де і коли німці вперше в історії вдало застосували хімічну зброю? **2.** Яка держава приєдналася до німецького блоку на початку вересня 1915 р.? **3.** Коли розпочалася Верденська битва? **4.** Яким був результат Брусиловського прориву? **5.** Що таке блокада? **6.** Коли відбулося національно-визвольне повстання в Ірландії?

 7. Як відбувалися воєнні дії на фронтах Першої світової війни в 1915 р.? **8.** Розкрийте взаємозв'язок між перебігом воєнних дій на різних фронтах у 1915—1916 рр. **9.** Якими були підсумки воєнної кампанії 1916 р.? **10.** Охарактеризуйте розгортання бойових дій на морях у роки війни. **11.** Наведіть факти, що свідчать про виснаження воюючих сторін. **12.** Якими були основні прояви антивоєнного руху?

 13. Продовжте заповнення таблиці «Основні події Першої світової війни» (с. 19). **14.** Прослідкуйте за картою атласу, як розгорталися воєнні дії в 1915—1916 рр. **15.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, якими були підсумки війни на кінець 1916 р.

 16. Історик А. Шталь про результати підводної війни у книзі «Розвиток методів операцій підводних човнів у війні 1914—1918 рр.» писав: «У роки Першої світової війни в Німеччині побудували 344 підводні човни, із яких 178 було втрачено... Субмарини потопили 5861 судно (не враховано судна тоннажем менше 100 т). Найбільші втрати суден були в 1917 р. — 2734... На один загиблий (німецький) підводний човен припадало 33,78 знищених суден (держав Антанти)». Які висновки про перебіг підводної війни можна зробити на підставі наведених даних? Визначте роль і вплив підводної війни на загальний хід Першої світової війни.

§6—7. Воєнні кампанії та події 1917—1918 рр.

1 ВСТУП США У ВІЙНУ. США тривалий час утримувалися від вступу у війну, постачаючи зброю, боєприпаси і продовольство країнам Антанти й одночасно здійснюючи торгівлю через нейтральні країни з їхніми противниками. Однак інтересам США відповідала перемога Антанти. У роки війни вони надали державам Антанти та її союзникам кредитів на суму понад 10 млрд доларів і турбувалися про повернення цих коштів. Також правлячі кола США, прагнучи відігравати вагому роль у світі, усвідомлювали, що без участі у війні не зможуть претендувати на частку в розподілі «післявоєнного пирога».

Приводом для вступу у війну для США стало рішення правлячих кіл Німеччини з 1 лютого розгорнути необмежену підводну війну, у якій вони вбачали єдиний шлях до перемоги. Німецький уряд дозволяв США відправляти до Великої Британії лише одне судно на тиждень за умови дотримання суворих вимог (визначений маршрут, спеціальний колір судна тощо).

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, як вплинули на хід війни вступ у неї США та Лютнева революція в Росії; характеризувати розгортання воєнних дій у 1917—1918 рр.; визначати особливості розпаду Австро-Угорщини і революції в Німеччині; характеризувати результати й наслідки Першої світової війни.

ПРИГАДАЙТЕ

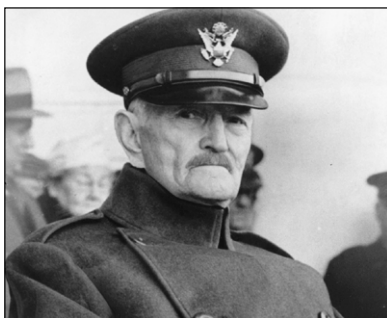
1. Якими були особливості державного устрою Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій на початку XX ст.? **2.** Якими були причини Першої світової війни?

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Верховний головнокомандувач об'єднаних сил США **Джон Першинг** під час Першої світової війни в Європі став єдиним у Сполучених Штатах військовим, який за життя отримав найвище в країні військове звання «генерал армії США». На його честь пізніше було названо танк і серію балістичних ракет.

Джон Першинг, генерал армії США

ЦІКАВІ ФАКТИ

У тогочасній Європі діяв григоріанський календар (так званий «новий стиль»), запроваджений Папою Римським Григорієм XIII у XVI ст. У Російській імперії був поширений юліанський календар, розроблений за наказом Юлія Цезаря (так званий «старий стиль»). Країни, що утворилися після розпаду Російської імперії, перейшли на григоріанський календар на початку 1918 р. Унаслідок цього, щоб відобразити реальний відлік часу, найважливіші події в Росії стали супроводжувати подвійними датами: дата за григоріанським календарем, а в дужках — за юліанським, що діяв у тогочасній Росії (наприклад, Лютнева революція за юліанським календарем, а за григоріанським вона відбулася на початку березня).

Це викликало обурення американців. 3 лютого 1917 р. президент США В. Вільсон оголосив про розрив дипломатичних відносин із Німеччиною, а 6 лютого Конгрес заявив про вступ у війну на боці Антанти. Через рік на Західному фронті вже було 2 млн американських солдатів та офіцерів під командуванням генерала армії США Дж. Першинга. Вступаючи у війну, США не стали зв'язувати себе будь-якими союзницькими угодами, розраховуючи завдяки цьому на мирних переговорах після завершення війни відігравати роль головного арбітра.

2 РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р. На початку 1917 р. Росію охопила політична криза, викликана загостренням економічних і соціальних проблем, поразками на фронтах й недовірою до правлячих кіл країни в їхній здатності завершити війну. У лютому 1917 р. антивоєнні й соціальні виступи в Росії набули значних масштабів і переросли в революцію, у результаті якої було повалено монархію. Ці події здобули назву Лютневої революції, що є складовою Російської революції 1917 р.

На початку березня влада перейшла до Тимчасового уряду, а цар Микола II зрікся престолу. Відтак монархія у Росії припинила існування. Тимчасовий уряд прагнув урятувати країну від хаосу, організувати й провести вибори до Установчих зборів, які визначать майбутні форми правління і устрою Росії.

Однак ліві, зокрема більшовики, очолювані Володимиром Леніним, який повернувся з еміграції, прагнули продовжити революцію й захопити владу. Вони хотіли зробити це через Ради солдатських і робітничих депутатів. Виникло двовладдя. Заяви Тимчасового уряду про вірність зобов'язанням перед союзниками у війні й продовження її до перемоги викликали невдоволення в країні. Користуючись цим, а також погіршенням ситуації, більшовики вели агітацію проти Тимчасового уряду.

Верховний головнокомандувач російської армії **Лавр Корнілов** у другій половині **серпня 1917 р.** спробував встановити військову диктатуру на період до скликання Установчих зборів, для того щоб урятувати Росію і не допустити до влади більшовиків. Однак заколот Л. Корнілова провалився.

24—25 жовтня 1917 р. більшовики здійснили збройне повстання в Петрограді й захопили владу. Унаслідок Жовтневого перевороту Тимчасовий уряд було повалено та встановлено владу більшовиків. Розпочався процес становлення більшовицької диктатури.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, групи, яка спирається на силу й певну державну структуру.

Плани держав Антанти стосовно воєнної кампанії на 1917 р. передбачали одночасний наступ на всіх європейських фронтах. Початок Російської революції зробив неможливим наступ російських військ. Під впливом революційних подій у Росії хвиля страйків під антивоєнними гаслами прокотилася Великою Британією, Францією, Італією, Німеччиною та Австро-Угорщиною. У Великій Британії в 1917 р. відбулося 730 страйків, у яких взяли участь у 3,2 разу більше учасників, ніж у 1916 р. В Італії

Імператор Микола II біля «царського» потяга, у якому 2 березня 1917 р. ним було підписано зречення престолу

Братання на німецько-російському фронті навесні 1917 р.

із травня 1917 р. відбувалися страйки й демонстрації під гаслами «Миру і хліба!», «Зробимо так, як у Росії!». У Німеччині у квітні 1917 р. на воєнних заводах Берліна й Лейпцига страйкувало понад 300 тис. осіб. У Франції цілі батальйони й полки відмовлялися йти на фронт та в атаку.

На Східному фронті у квітні-травні 1917 р. розпочалися масові братання німецьких і російських солдатів, почастишали випадки непокори солдатів наказам офіцерів і відмови стріляти в противника.

Ставлення до Російської революції у правлячих колах воюючих держав різнилося. У країнах Антанти побоювалися перспективи виходу Росії з війни, у Німеччині та Австро-Угорщині відновилися сподівання на досягнення перемоги.

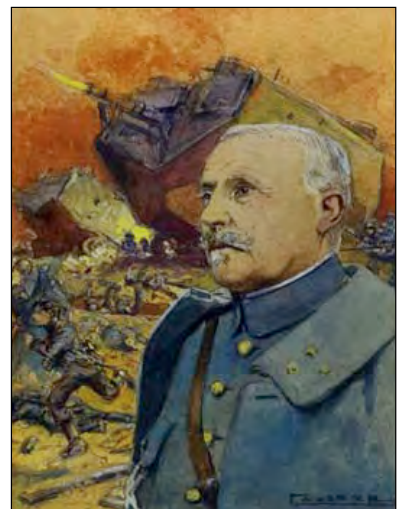
Постріл «Аврори» (сигнал до початку збройного повстання в Петрограді в жовтні 1917 р.). Художник Соломон Боїм, 1947 р.

З **ВОЄННІ ДІЇ у 1917 р.** Наприкінці 1916 р. генеральні штаби держав Антанти домовилися навесні 1917 р. здійснити одночасний наступ на всіх європейських фронтах із метою звільнення територій своїх і союзних країн від німецьких військ. Командування Четверного союзу в планах на 1917 р. вирішило дотримуватися оборони. Німеччина великі надії покладала на підводну війну. До літа 1917 р. кількість суден (переважно британських), що загинули від атак німецьких підводних човнів, постійно зростала. Однак Антанті вдалося знайти ефективний засіб захисту від них — «систему конвоїв».

На початку 1917 р. під час весняної кампанії на Західному фронті в районі міста Реймс за наказом нового французького командувача генерала **Робера Нівеля**, який керував операцією, війська Антанти атакували противника. Наступ провалився й увійшов в історію як «бійня генерала Нівеля». За п'ять тижнів військової операції лише французи втратили понад 180 тис. загиблими й пораненими.

Ці події викликали обурення у французькій армії, у 16 корпусах відбулися виступи військових. Для їх заспокоєння Р. Нівеля зняли з посади. Новий командувач генерал **Анрі Філіпп Петен** (герой оборони Вердена) жорстокими заходами й деяким покращенням умов перебування солдатів на фронті навів лад у військах.

У липні—листопаді 1917 р. британські та французькі війська здійснили велику наступальну операцію в районі містечка Іпр,

Французький генерал Робер Нівель. Художник Александр Колдер, 1914 р.

Жертви гірчичного газу — іприту

«Тріумф танків» у битві біля Камбре в листопаді 1917 р.

«Герой Вердена» — французький генерал Анрі Філіпп Петен

Італійські полонені після поразки в битві під Капоретто восени 1917 р.

намагаючись прорвати в цьому місці німецький фронт. Вона не мала значних результатів, але супроводжувалася великими втратами з обох сторін. **12 липня 1917 р.** німці, намагаючись зупинити наступ противника, уперше застосували під Іпром ще одну нову хімічну зброю — гірчичний газ, який за місцем боїв назвали іпритом. У листопаді-грудні війська Антанти здійснили вдалу наступальну операцію в районі міста Камбре, яку назвали «тріумфом танків». У ході операції 378 британських танків у взаємодії з піхотою та авіацією завдали удару по добре укріпленій обороні противника і прорвали її. Розвинути успіх британці не змогли, але наочно продемонстрували переваги використання танків під час наступу.

Основний тягар операцій на Західному фронті в 1917 р. після весняних поразок французів ліг на британців. Ціною величезних втрат вони змогли лише дещо потіснити німців. Втрати британців становили 380 тис. загиблими й пораненими, німців — 240 тис. осіб.

У липні 1917 р. на Східному фронті на львівському напрямку перейшли в наступ російські війська. Однак він завершився провалом і величезними втратами росіян.

Німецькі й австро-угорські війська перейшли в контрнаступ, остаточно вибили росіян із Галичини, у Прибалтиці захопили Ригу і встановили контроль над Ризькою затокою. На Сході, як і на Заході, воювали неохоче. Війна перетворилася на непотрібну й незрозумілу для більшості бійню.

Восени 1917 р. Антанта зазнала болючої поразки на Італійському фронті. **24 жовтня** німецькі й австро-угорські війська після артилерійського удару небаченої сили з використанням хімічних снарядів атакували переважаючі сили італійців поблизу гірського селища Капоретто. Італійська армія була розбита й втікала в паніці. Близько 300 тис. італійських солдатів опинилися в полоні, а 130 тис. осіб загинуло. Противник вийшов до найважливіших центрів Італії. Поразка під Капоретто стала без перебільшення катастрофою для італійської армії, що взагалі не мала жодної справжньої перемоги за роки війни. Лише термінове переміщення на Італійський фронт 12 британських і французьких дивізій врятувало Італію від поразки.

У листопаді 1917 р. голови урядів Великої Британії, Франції, Італії та США утворили Вищу військову раду «для забезпечення найкращої координації на західноєвропейському воєнному театрі».

Тим часом Росія, де до влади прийшли більшовики, стрімко змінювала курс. За «Декретом про мир» вони звернулися із закликом до всіх воюючих держав укласти мир без анексій і контрибуцій. 15 грудня Росія домовилася з Німеччиною та Австро-Угорщиною про перемир'я на Східному фронті. Раніше питання про перемир'я з австро-німецьким командуванням також узгодила Румунія.

Анексія — насильницьке приєднання, захоплення, утримання однією державою території або частини території іншої держави.

«14 пунктів» В. Вільсона
(напис на столі: «Європейське
дитяче шоу»). Карикатура 1918 р.

4 **ВОЄННІ ДІЇ в 1918 р.** Останній рік війни розпочався важливою політичною подією. 8 січня президент США **Вудро Вільсон**, виступаючи у Конгресі, оприлюднив «**14 пунктів**», де висловив своє бачення принципів побудови міждержавних відносин у післявоєнному світі. Вони передбачали:

- 1) відкриті мирні договори;
- 2) свободу судноплавства;
- 3) усунення економічних бар'єрів;
- 4) встановлення гарантій для забезпечення скорочення озброєнь;
- 5) справедливе врегулювання колоніальних питань;
- 6) визволення від німецької окупації території Росії та надання їй безперешкодних можливостей для визначення політичного розвитку, національної політики і вступу до «співтовариства вільних націй»;
- 7) визволення й відновлення Бельгії;
- 8) повернення Франції Ельзасу та Лотарингії, звільнення окупованих районів Франції;
- 9) уточнення кордонів Італії згідно з національними ознаками;
- 10) надання автономії народам Австро-Угорщини;
- 11) визволення від німецької окупації Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря;
- 12) самостійне існування турецьких та автономія інонаціональних частин Османської імперії;
- 13) відновлення Польської держави;
- 14) утворення Ліги Націй.

Поява цього документа мала значний вплив на громадськість воюючих країн і ситуацію на фронтах.

На початку 1918 р. на Західному фронті німецьке командування прагнуло завдати поразки британцям і французам, перш ніж до Франції прибудуть американські війська. При цьому важливе значення для нього мала ситуація на Сході. У Брест-Литовську із грудня 1917 р. тривали переговори про мир між Німеччиною і радянською Росією. У них також брала участь делегація **Української Народної Республіки (УНР)**. 9 лютого 1918 р. УНР підписала угоду про мир із державами Четверного союзу й домовилася з Німеччиною та Австро-Угорщиною

Листівка часів УНР:
«Чужого не хочу, а свого не віддам!».
Художник Б. Шипіх, 1917 р.

Підписання мирного договору
в Брест-Литовську 3 березня 1918 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяги з Брестського мирного договору (3 березня 1918 р.)

Стаття 1. Росія, з одного боку, і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, з другого — оголошують, що стан війни між ними припинено; вони вирішили надалі жити між собою в мирі та дружбі...

Стаття 3. Області, що лежать на захід від лінії (починаючи від проток, що відокремлюють острови Даго і Езель від материка, через Ризьку затоку, на схід від Риги через Фрідріхштадт і Двінськ, Свенцяни, Ошмяни, на схід від Ліди, через Волковиськ, Пружани, Каменець-Литовськ і на північ від Брест-Литовська) і належали раніш Росії, не будуть більше перебувати під її верховною владою. Для зазначених областей із їх колишньої належності до Росії не впливатиме жодних зобов'язань щодо Росії.

Росія відмовляється від усякого втручання у внутрішні справи цих областей. Німеччина й Австро-Угорщина мають намір визначити майбутню долю цих областей після зносин із їх населенням.

Стаття 4. Німеччина готова, як тільки буде укладений загальний мир і проведена повністю російська демобілізація, звільнити територію, що лежить на схід від зазначеної в абзаці 1 статті 3 лінії, оскільки стаття 6 не дозволяє іншого. Росія зробить усе від неї залежне, щоб забезпечити найскоріше звільнення провінцій Східної Анатолії і їх упорядковане повернення Туреччині.

Округи Ардагана, Карса й Батума також негайно звільняються від російських військ. Росія не втручатиметься в нову організацію державно-правових і міжнародно-правових відносин цих округів, а дозволить

населенню цих округів установити новий лад у згоді із сусідніми державами, особливо з Туреччиною.

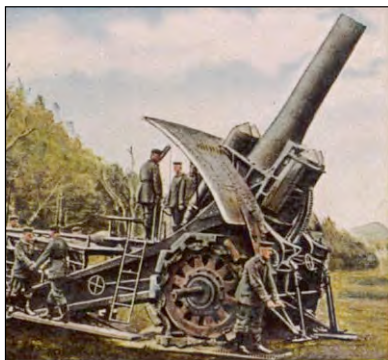
Стаття 5. (Зобов'язання Росії провести повну демобілізацію своєї армії, включаючи військові частини, заново сформовані радянським урядом. Переведення військових суден Росії в російські порти й залишення їх там до укладення загального миру...).

Стаття 6. Росія зобов'язується негайно укласти мир з Українською Народною Республікою та визнати мирний договір між цією державою й державами Четверного союзу. Територія України негайно звільняється від російських військ і російської Червоної Гвардії. Росія припиняє всяку агітацію або пропаганду проти уряду або громадських установ Української Народної Республіки.

Естляндія і Ліфляндія також негайно звільняються від російських військ і російської Червоної Гвардії. Східний кордон Естляндії проходить загалом по річці Нарві. Східний кордон Ліфляндії проходить у напрямку до Ліфенгофа... Естляндія і Ліфляндія будуть зайняті Німецькою поліцейською владою до того часу, поки громадська безпека не буде там забезпечена власними установами країн і поки не буде там установлений державний порядок...

Стаття 9. Проголошення взаємної відмови від повернення військових витрат і відшкодування військових збитків.

? 1. Дайте загальну оцінку умовам, на які погодилася радянська Росія, укладаючи Брестський мирний договір. 2. Якими були умови договору щодо України?

«Велика Берта» —
далекобійна німецька гармата

про збройну допомогу для звільнення від радянських військ. Натомість радянська сторона на категоричну вимогу делегації Четверного союзу підписати договір відповіла відмовою й залишила Брест-Литовськ.

У лютому 1918 р. війська держав Четверного союзу розпочали загальний наступ по всьому Східному фронту від Балтійського до Чорного моря. Кількість їхніх сил досягала 450 тис. осіб. На території України вони діяли як союзники УНР у боротьбі проти більшовиків. Наступ припинився, лише коли Росія прийняла продиктовані умови й 3 березня 1918 р. підписала Брестський мирний договір. За ним радянська Росія втратила близько 800 тис. км² території, яка раніше належала Російській імперії.

Брестський мир дозволив німецькому командуванню перекинути значну частину військ зі Східного на Західний фронт. Наприкінці березня тут розпочалися німецькі атаки. До початку червня німці здійснили три наступальні операції під спільною назвою «битва кайзера», або операція «Мішель (Міхаль)». Вони досягли значних тактичних успіхів, захопили багато полонених, трофеїв і просунулися вперед. Застосувавши нову тактику

прориву оборони противника штурмовими групами, озброєними мінометами, легкими кулеметами та гранатами, у червні 1918 р. німці перейшли річку Марну й наблизилися до Парижа. У середині липня 1918 р. розпочалася **битва на Марні**, подана офіційною німецькою пропагандою як «битва за мир». Однак напередодні наступу німецьке командування було не спроможне забезпечити ані кількісною перевагою, ані раптовості операції. «Друга Марна», як і в 1914 р., стала місцем, де вирішувалася доля Західного фронту. Над столицею знову виникла загроза захоплення. Німці обстрілювали її з далекобійних гармат («Велика Берта») і бомбардували авіацією. Проте варварський обстріл Парижа не мав великого воєнного значення. Резерви Німеччини швидко вичерпалися й наступ зупинили. Досягти головної мети й розбити британсько-французькі війська до прибуття американських військ німецьке командування не змогло.

18 липня за наказом французького генерала **Фердинанда Фоша**, головнокомандувача союзних військ, британці й французи перейшли в контрнаступ і відкинули німців від Марни. Перемога союзників завдала болючого удару німецькій армії й дозволила їм остаточно перебрати стратегічну ініціативу. При цьому становище Антанти покращували американські війська, що безперервно прибували на фронт. 8 серпня союзники неочікувано для німецького командування перейшли у наступ біля міста **Ам'єн**. Німецькі позиції були знищені щільним артилерійським обстрілом і атакою британських танків. За один день було знищено 16 німецьких дивізій. Німецький генерал Е. Людендорф визнав, що «8 серпня є чорним днем німецької армії в історії світової війни». У серпні-вересні армії Антанти продовжували безперервний наступ на різних ділянках Західного фронту, витісняючи німецькі війська із Франції та Бельгії.

Окопна війна (фрагмент).
Художник Отто Дікс, 1923 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Фельдмаршал **Фердинанд Фош** (1851—1929) у роки Першої світової війни уславився як один із найталановитіших полководців. Він був прибічником ведення наступальних дій, стверджуючи, що «наступ — це закон війни», а «великим полководцем стає той, хто може надихнути людей своєю ідеєю». Із початком війни Ф. Фош перебував у діючій армії. Спочатку він командував корпусом, а пізніше — однією із французьких армій. Саме його армія зупинила німецький наступ на Марні в 1914 р. Проте наступальна тактика спричиняла значні втрати, і після битви на Соммі Ф. Фоша перевели на менш відповідальну посаду керівника центру військових досліджень. Проте вже в 1917 р. він став начальником генерального штабу Франції, а з 1918 р. — верховним головнокомандувачем військ Антанти. Саме під його командуванням союзники перемогли у війні. Ф. Фош негативно ставився до Версальського договору з переможеною Німеччиною, вважаючи, що це «лише перемир'я на 20 років». Ця оцінка виявилася пророчою. На знак визнання заслуг Ф. Фоша британці в 1919 р. і поляки в 1923 р. надали йому почесне звання фельдмаршала своїх збройних сил. Його було поховано в Парижі в Будинку інвалідів поряд із видатними французькими полководцями Наполеоном і Туренном.

Французький маршал
Фердинанд Фош

«Поляна перемир'я»

в Комп'єнському лісі — меморіал на честь підписання мирного договору, що поклав край бойовим діям у Першій світовій війні

5 ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ. Швидко погіршувалася ситуація в державах-союзниках Німеччини. У вересні 1918 р. спалахнуло повстання в болгарській армії. Після того як повстанці рушили на столицю країни, уряд наприкінці вересня в Салоніках підписав без заперечень умови запропонованого Антантою перемир'я, а наприкінці жовтня про свою капітуляцію заявила Османська імперія.

В Австро-Угорщині загострення внутрішніх суперечностей призвело до її розпаду як держави. Чехія і Словаччина утворили незалежну Чехословацьку республіку. На початку листопада від Австрії відокремилася Угорщина. У Галичині утворилася Західноукраїнська Народна Республіка. Сама Австрія стала єдиним у тогочасній Європі прикладом революції в межах конституційного права. У жовтні 1918 р. після зречення імператора провідні австрійські політичні партії домовилися діяти за конституцією та не чинити спроб захопити владу силою. Уклавши угоду про співробітництво, депутати рейхстагу (імперського представницького органу) оголосили про створення демократичної держави — Австрійської республіки. Цим вони забезпечили наступництво й одночасно докорінну зміну існуючого ладу в країні.

3 листопада командування австро-угорської армії капітулювало й підписало перемир'я з Антантою. Того самого дня в Німеччині спалахнула революція. Країну проголосили республікою. Позбавлений престолу імператор Вільгельм II виїхав до Нідерландів. Уряд Німецької республіки сформував делегацію, яка 7 листопада прибула на залізничну станцію Ротонд у Комп'єнському лісі для переговорів про перемир'я. Союзники в ультимативній формі оголосили умови перемир'я, заснованого на «14 пунктах» В. Вільсона. Відповідно до нього німці негайно залишали всі окуповані території на Заході, а на території

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяги з угоди про перемир'я, укладеної між союзниками та Німеччиною в Комп'єнському лісі 11 листопада 1918 р.

Стаття 1. Припинення воєнних дій на суходолі та в повітрі протягом 6 годин після підписання перемир'я.

Стаття 2. Негайна евакуація зайнятих країн: Бельгії, Франції, Люксембургу, так само як і Ельзас-Лотарингії, яка повинна бути здійснена протягом 15 днів...

Стаття 4. Поступка німецькою армією таким військовим матеріалом: 5 тис. гармат, 25 тис. кулеметів, 3 тис. мінометів і 1700 аеропланів...

Стаття 5. Евакуація німецькими арміями місцевостей на лівому березі Рейну. Місцевостями на лівому березі Рейну управлятиме місцева влада, але під контролем окупаційних військ союзників та Сполучених Штатів...

Стаття 12. Усі німецькі війська, які зараз перебувають на територіях, що до війни становили частину Австро-Угорщини, Румунії й Туреччини, мають негайно повернутися до Німеччини. Усі німецькі війська, що тепер розміщуються на територіях, із яких складалася до війни Росія, так само мають повернутися в межі

Німеччини... тільки-но союзники визнають, що для цього настав момент, узявши до уваги внутрішнє становище цих територій...

Стаття 22. Здача союзникам і Сполученим Штатам усіх підводних човнів із їхнім озброєнням і спорядженням у портах, вказаних союзниками та Сполученими Штатами...

Стаття 23. Надводні німецькі військові судна... будуть негайно роззброєні, а потім інтерновані...

Стаття 29. Евакуація Німеччиною всіх портів Чорного моря й передача союзникам і Сполученим Штатам усіх російських військових суден, захоплених німцями на Чорному морі...

? 1. Які вимоги до Німеччини висувалися в перемир'ї? 2. Якою є ваша точка зору стосовно доцільності та справедливості умов Комп'єнського перемир'я? Поясніть свою думку.

колишньої Російської імперії (Україна та Прибалтика) тимчасово залишалися, щоб запобігти встановленню над ними контролю більшовиків. Термін перемир'я становив 36 діб.

11 листопада 1918 р. німецька делегація підписала представлені Антантою умови перемир'я. Перша світова війна, яка тривала 4 роки, 3 місяці й 10 днів, завершилася поразкою Німеччини та її союзників.

6 НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. Перша світова війна спричинила серйозні політичні, економічні й територіальні зміни в багатьох регіонах світу і, зокрема, Європі. Навіть її припинення вже не могло повернути світ у довоєнний стан.

Війна змінила співвідношення сил у світі, вплив багатьох держав на світову політику. Революція в Росії вивела її із групи провідних держав світу. Позиції Великої Британії й Франції послабилися внаслідок зростання впливу США та Японії. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина, які належали до Четверного союзу та зазнали поразки у війні, залишили групу країн, що визначали світову політику. Війна призвела до розпаду чотирьох імперій — Німецької, Російської, Австро-Угорської й Османської. На території Європи утворилися й відстояли свою незалежність нові держави — Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців. Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. Це докорінно змінило ситуацію в Європі. Однак порушення етнічного принципу при визначенні кордонів нових держав та амбіції їхніх лідерів стали передумовою виникнення конфліктів і суперечок. Значно змінилися кордони європейських держав: приблизно на 70 % сучасні міждержавні кордони в Європі сформувалися за підсумками Першої світової війни.

Війна мала значний вплив на економіку воюючих держав. Особливо руйнівними були її наслідки для промисловості, сільського господарства й транспортної мережі територій, на яких відбувалися бойові дії. За роки війни Росія втратила 60 % економічного потенціалу, що існував раніше. Австро-Угорщина — 41 %, Німеччина — 33 %, Франція — 31 %, Велика Британія — 15 %. Лише Японія та США примножили свої багатства, оскільки не брали активної участі у війні, а їхні території не були ареною бойових дій. Водночас війна сприяла прискоренню технічного прогресу, завершенню індустріалізації, появі нових форм організації й управління виробництвом. Значно посилювалося державне регулювання економіки.

Перша світова війна за обсягами руйнувань і втрат перевищила всі попередні. Із 73,5 млн мобілізованих державами-учасницями за всю війну загинуло близько 10 млн осіб, було поранено й покалічено понад 20 млн осіб, близько 10 млн померло від епідемій та голоду. Вартість руйнувань на всіх театрах війни загалом становила близько 58 млрд доларів.

Війна призвела до значного погіршення становища населення. Так, у Великій Британії та Німеччині ціни зросли більше ніж у 2 рази, у Франції — більш ніж у 3 рази, в Італії — у 4 рази, при цьому реальна заробітна платня зменшилася

Плакат товариства Червоного хреста «Приєднуйся зараз! Червоний хрест захищає гуманність»

ВІЙСЬКОВІ ВИТРАТИ ОСНОВНИХ ДЕРЖАВ-УЧАСНИЦЬ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Держава	Витрати (млн доол.)
Велика Британія	24,143
США	17,337
Франція	11,208
Росія	7,658
Німеччина	19,894

ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ ОСНОВНИХ ДЕРЖАВ-УЧАСНИЦЬ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Держава	Втрати (млн осіб)
Антанта	
Росія	1,8
Франція	1,315
Велика Британія	0,743
США	0,2
Четверний союз	
Німеччина	2,0
Австро-Угорщина	1,8
Туреччина	0,5
Болгарія	0,155

Сторінка видання вірша «У полях Фландрії». Художник Ернет Клегг, 1921 р.

«Мак пам'яті»

Фландрія. Художник Отто Дікс, 1934 р.

на 15—20 %. Населення, незадоволене тривалістю війни й падінням рівня життя, почало не лише виступати на захист своїх прав, а й заявляти свій протест правлячим колам, що втягнули держави в цю війну. Як наслідок, в одних європейських країнах (Росії, Німеччині, Австрії, Угорщині, Словаччині, Фінляндії) відбувалися революції, в інших (Велика Британія, Франція,

ЦІКАВІ ФАКТИ

«Маки пам'яті», що ростуть на могилах загиблих, є всесвітнім символом пам'яті жертв війн та збройних конфліктів. Уперше цей символ з'явився у вірші «У полях Фландрії», написаному під час Першої світової війни канадським лікарем, підполковником Джоном Маккреєм. Він склав його 3 травня 1915 р. на знак пам'яті про свого друга Алекса Гелмера, що загинув під час другої битви під Іпром. Уперше вірш було опубліковано 8 грудня 1915 р. в лондонському журналі.

Вірш та квітка маку також є символами Дня пам'яті, що відзначається у Великій Британії та країнах Співдружності 11 листопада.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Вірш Дж. Маккрея «У полях Фландрії» в оригіналі та в перекладі Оксани Самари, переможниці конкурсу 2015 р. на кращий переклад

In Flanders fields the poppies blow
Between the crosses, row on row,
That mark our place; and in the sky
The larks, still bravely singing, fly
Scarce heard amid the guns below.

We are the Dead. Short days ago
We lived, felt dawn, saw sunset glow,
Loved and were loved, and now we lie
In Flanders fields.

Take up our quarrel with the foe:
To you from failing hands we throw
The torch; be yours to hold it high.
If ye break faith with us who die
We shall not sleep, though poppies grow
In Flanders fields.

В полях фламандських квітне мак
Поміж хрестів — скорботний знак
По нас; а жайвір серед хмар
Нам шле свій спів — останній дар,
Ледь чутний тут крізь грім атак.

Бо ми, полегли в цих полях,
Ми, що кохали, нині — прах,
Жили — і прийняли удар
В полях фламандських.

Ідїть у бій, забувши страх,
Нам світоч випав з рук, відтак —
Вам підіймати цей тягар!
Якщо загасне віри жар —
Наш сон розвіється, як мак,
В полях фламандських...

США) влада здійснювала реформи. В Італії встановилася фашистська диктатура.

У роки Першої світової війни значно посилювалися міграційні процеси. Значні маси людей змушені були переселятися з однієї країни до іншої. Гостро постала проблема біженців та евакуйованих. Лише в Росії на 1915 р. їх налічувалося понад 3,3 млн осіб.

Перша світова війна сприяла активізації національно-визвольного руху в країнах Азії та Африки. Посилився процес політизації боротьби народів, які перебували в колоніальній залежності.

Порівняно з війнами попереднього періоду Перша світова війна відбувалася на новій технічно-економічній основі вищого рівня. У ній стали застосовувати нові роди військ — танкові й хімічні, широко використовувалися танки, авіація, підводні човни, набули значного розвитку артилерія, автоматична стрілкова зброя. Нові види озброєння потребували протихімічного захисту, протитанкової і протиповітряної оборони. Широкого застосування набула механічна тяга для артилерії та автомобілі для перевезення вантажів і військ. Зазнали змін методи ведення бойових дій. Так, із кінця 1914 р. воюючі сторони активно застосовували позиційну війну, постійно вдосконалюючи тактику її ведення. На морях розроблялася тактика підводної війни.

Гравці в скат.
Художник Отто Дікс, 1920 р.

ВИСНОВКИ

- Вступ у війну США й спрямування всієї їхньої економічної, військової та фінансової міці проти Німеччини та її союзників не залишили останній жодних шансів на перемогу.
- Російська революція 1917 р. стала важливою політичною подією, що вплинула на ситуацію на Західному і Східному фронтах.
- Розгортання воєнних дій на фронтах Першої світової війни в 1917—1918 рр. свідчило про переважання Антанти над Четверним союзом і наближення поразки останнього.

- Укладанням Комп'єнського перемир'я завершилася Перша світова війна, яка стала важливим етапом у розвитку людства. Вона переконливо продемонструвала взаємозалежність світу, сприяла значним змінам в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі й свідомості людей. Війна стала злочином перед людською спільнотою. Вона постійно нагадувала народам про себе втратами й каліцтвами близьких і рідних, але не стала останньою пересторогою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ➡ 1. Коли США прийняли рішення про вступ у війну? 2. Яку подію називають «бійнею генерала Нівеля»? 3. Чим завершилася друга битва на річці Марні? 4. Яка по дія увійшла в історію як «чорний день німецької армії»? 5. Коли було укладено Комп'єнське перемир'я? 6. Якими були загальні людські втрати в Першій світовій війні?
- ➡ 7. Що зумовило вступ у війну США? Як це вплинуло на хід воєнних дій? 8. Як вплинула на події події Російська революція 1917 р.? 9. Охарактеризуйте хід воєнних дій у 1917 р. 10. Охарактеризуйте основні воєнні операції на Західному фронті в 1918 р. 11. Як відбулося завершення Першої світової війни? 12. Висловіть власну точку зору щодо причин поразки Німеччини та її союзників і перемоги країн Антанти у війні. 13. Якими були

- основні наслідки Першої світової війни? 14. Чим Перша світова війна відрізнялася від попередніх війн?

- ➡ 15. Закінчіть складання таблиці «Основні події Першої світової війни» (с. 19). 16. Прослідкуйте за картою атласу хід воєнних дій у 1917—1918 рр. 17. Покажіть на карті атласу держави, що утворилися після розпаду Російської, Австро-Угорської та Османської імперій.

- 💬 18. Які нові проблеми, на вашу думку, виникли після завершення Першої світової війни? 19. Як ви розумієте висловлювання: «Війна нарешті закінчилася, наслідки її були різноманітні і незчисленні, але над усіма переважало одне: розчарування»? 20. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення на тему «Переосмислення системи загальнолюдських цінностей за наслідками Першої світової війни».

Практичне заняття

Життя на фронті та в тилу. Статус жінки в період Першої світової війни

ПРИГАДАЙТЕ З РАНІШЕ ВИВЧЕНОГО

---

1. Якими були характерні риси повсякденного життя європейців наприкінці XIX — на початку XX ст.?
2. Що було характерно для статусу жінки наприкінці XIX — на початку XX ст.?

МЕТА

На підставі аналізу підготовлених повідомлень визначити особливості життя на фронті та в тилу в роки Першої світової війни; з'ясувати, що змінилося у статусі жінки в період

Першої світової війни; охарактеризувати діяльність видатних представниць світового жіноцтва в роки війни.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

(теми розподіляє вчитель)

1. Підготувати повідомлення (презентацію) про життя на фронті в роки Першої світової війни.
2. Підготувати повідомлення (презентацію) про повсякденне життя в тилу в період Першої світової війни.
3. Підготувати повідомлення про статус жінки в роки Першої світової війни.
4. Підготувати навчальний проект із добірки візуальних матеріалів й історичних документів про повсякденне життя на фронті й у тилу в період Першої світової війни, робота над яким виконувалася під час вивчення розділу.
5. Підготувати повідомлення про діяльність видатних представниць світового жіноцтва в роки Першої світової війни.

ХІД РОБОТИ

---

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень (презентацій) та обговоріть результати роботи над ними.
2. Повідомте про спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Представте найкращі з підготовлених до уроку повідомлень, презентацій і навчальних проектів класу.
4. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань

за розділом І «Перша світова війна. Війна та революції»

1. Складіть перелік подій періоду Першої світової війни, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вважаєте їхній внесок в історію?
3. Поясніть значення термінів і понять: *геополітика, ксенофобія, шовінізм, тотальна війна, пропаганда, блиц-кріг, геноцид, блокада, анексія, контрибуція*.
4. Сучасний британський історик Норман Дейвіс у праці «Європа: історія» розділ, де розповідається про Першу світову війну, назвав «Затьмарення Європи». Поясніть, як ви розумієте цю назву.
5. Проаналізуйте вплив економічних і політичних процесів на хід війни.
6. Якими були наслідки вступу у війну США та виходу з війни Росії?
7. Яку роль відіграла війна як чинник розпаду багатонаціональних імперій?
8. Охарактеризуйте основні політичні, економічні та світоглядні наслідки Першої світової війни.

Тестові завдання

для підготовки до тематичного контролю за розділом I
«Перша світова війна. Війна та революції»

1. Яка з держав-учасниць війни сподівалася заволодіти нафтовими родовищами Румунії та встановити своє панування на Чорному, Адріатичному та Егейському морях?
А Росія
Б Німеччина
В Австро-Угорщина
Г Італія
2. Приводом до початку війни став конфлікт між
А Великою Британією та Німеччиною
Б Австро-Угорщиною та Сербією
В Росією та Австро-Угорщиною
Г Німеччиною та Францією
3. Як називався фронт Першої світової війни, де бойові дії велися між арміями Росії і Туреччини?
А Кавказький
Б Балканський
В Месопотамський
Г Палестинський
4. У якому році відбулася військова операція, що увійшла в історію як Брусиловський прорив?
А 1914 р.
Б 1915 р.
В 1916 р.
Г 1917 р.
5. Яка з наведених битв відбулася в один рік із битвою на річці Соммі?
А Ютландська битва
Б Галицька битва
В битва під Капоретто
Г друга битва на річці Марні
6. У якій із воюючих країн соціал-демократ Ф. Адлер у 1916 р. застрелив голову уряду?
А Німеччина
Б Австро-Угорщина
В Італія
Г Франція
7. У якому році США оголосили про свій вступ у війну?
А 1915 р.
Б 1916 р.
В 1917 р.
Г 1918 р.
8. Яка військова операція увійшла в історію як «тріумф танків»?
А Верденська битва
Б Галицька битва
В операція в районі міста Камбре
Г операція в районі міста Реймс
9. Як називають насильницьке приєднання, захоплення, утримання однією державою території іншої?
А репарація
Б анексія
В контрибуція
Г санкція
10. Військові витрати якої з держав-учасниць Першої світової війни були найбільшими?
А Велика Британія
Б США
В Німеччина
Г Росія
11. Із якого періоду воюючі сторони активно застосовували тактику позиційної війни?
А кінець 1914 р.
Б кінець 1915 р.
В кінець 1916 р.
Г кінець 1917 р.
12. Яка країна за роки війни втратила найбільшу частину того економічного потенціалу, що існував у неї напередодні?
А Росія
Б Австро-Угорщина
В Німеччина
Г Франція

Розділ II. ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§ 8—9. Паризька мирна конференція 1919—1920 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: порівнювати наміри головних держав-переможниць у війні на конференції; пояснювати особливості «українського питання» на Паризькій мирній конференції; характеризувати головні положення Версальського договору з Німеччиною; визначати особливості механізму створення, переваги й недоліки Ліги Націй.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким було політичне становище Європи напередодні Першої світової війни? **2.** Якими були територіальні претензії провідних європейських держав напередодні війни?

1 НАМІРИ ДЕРЖАВ-ПЕРЕМОЖНИЦЬ У ВІЙНІ НА ПАРИЗЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ. Для розробки й підписання мирних договорів із переможеними країнами держави-переможниці зібрали в Парижі міжнародну конференцію, що працювала з **18 січня 1919 р.** (із перервами) до **21 січня 1920 р.** У її роботі брали участь декілька тисяч делегатів від 27 держав і британських домініонів. Переможені держави вперше в історії дипломатії не були присутні на переговорах.

Паризька мирна конференція 1919—1920 рр. — міжнародна конференція, зібрана державами-переможницями в Першій світовій війні для вироблення умов і підписання договорів із переможеними державами.

На конференцію не запросили також представників Росії, де точилася громадянська війна. Визначальну роль у виробленні рішень конференції відігравали **«Рада чотирьох»**, у складі якої були голови урядів Великої Британії, Франції, США та Італії, і **«Рада десяти»** із голів урядів і міністрів закордонних справ Великої Британії, Франції, США, Італії та Японії. Однак фактично роботою Паризької мирної конференції керувала так звана **«велика трійка»** — прем'єр-міністр Великої Британії **Девід Ллойд**

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок зі спогадів Д. Ллойд Джорджа про протистояння В. Вільсона і Ж. Клемансо в переговорах на Паризькій мирній конференції 1919—1920 рр.

...Клемансо слідкує за кожним його рухом, як старий сторожовий пес слідкує за незнайомим і непрошеним собакою, який щойно потрапив у двір і викликає серйозні сумніви щодо своїх намірів. Ніколи ще не було більшого контрасту — в інтелектуальному й духовному аспектах, — ніж між цими двома по-своєму чудовими людьми. Вільсон із його високим, але вузьким чолом, великою і красивою головою, мрійливими й недовірливими очима був ідеалістом, трохи закоханим у себе. Клемансо мав могутню голову й квадратне чоло, що свідчило про невмолиму логіку, потилиця зрізана так, що гуманні почуття були, мабуть, йому невідомі, насторожені очі звіра, який звик полювати й сам був об'єктом полювання впродовж усього свого життя. Ідеаліст Вільсон потішав Клемансо доти, доки цей ідеаліст не почав вимагати, аби його мрії було втілено в договорі, що його він, Клемансо, мусив підписати...

Він увесь перетворювався на зір і слух, побоюючись, що Вільсон якою-небудь фразою схилить конференцію прийняти пропозицію, яка, на думку Франції, послабила б договір. Якщо бувало, що Вільсон уже завершив свою промову й не завдав цього разу помітної шкоди, суворе обличчя на деякий час м'якшало; проявлялося це в глибокому зітханні полегшення. Проте якщо президент злітав у блакитну височину, як це не раз із ним траплялося, і втрачав зв'язок із дійсністю, Клемансо здивовано розкривав свої великі очі та дивився на мене, наче кажучи: «Ну ось, знову понесло!..»

? **1.** Чим, за спостереженням автора, відрізнялися В. Вільсон та Ж. Клемансо? **2.** Якої позиції щодо обох політиків дотримувався Д. Ллойд Джордж? **3.** Висловіть власну думку щодо того, як характери та особисті відносини між лідерами держав впливали на роботу конференції.

«Рада чотирьох»: голови урядів Великої Британії — Девід Ллойд Джордж, Італії — Вітторіо Орландо, Франції — Жорж Клемансо та президент США — Вудро Вільсон у Версалі 29 травня 1919 р.

Фрагмент газетної статті, присвяченої підписанню Версальського договору 1919 р. (Напис: «Найвеличніший момент в історії»)

Джордж, прем'єр-міністр Франції **Жорж Клемансо** і президент США **Вудро Вільсон**.

Обговорення проектів мирних договорів із переможеними країнами, що формально розроблялися на основі «14 пунктів» В. Вільсона, виявило наявність значних суперечностей між учасниками конференції, обумовлених цілями, яких намагалися досягти їхні держави.

Франція, на території якої велися бойові дії, найбільше постраждала у війні. Ж. Клемансо мав намір реалізувати популярне серед французів гасло «Боші за все заплатять» (бошами в роки війни французи називали німців), позбавити Німеччину можливостей для реваншу в майбутньому й посилити вплив Франції у Європі. Для цього він наполягав на поверненні французам Ельзасу та Лотарингії, отриманні Саарського вугільного басейну й відсуненні кордону з Німеччиною до Рейну. На німецьких землях уздовж лівого берегу Рейну передбачалося створення буферних держав під німецьким впливом. Французькі політики прагнули економічно ослабити Німеччину величезними **репараціями** (500 млрд марок золотом) та отримати частину її колоній в Африці.

Репарації — повне або часткове відшкодування державою заподіяних нею збитків іншій або іншим державам у грошовій чи іншій формах. Виплата репарацій передбачається в мирному договорі після закінчення війни.

Вимоги Франції викликали заперечення у Великобританії та США, які виступали за рівновагу між державами-суперниками на континенті й не підтримували як надмірне ослаблення Німеччини, так і посилення Франції. Крім цього, вони сподівалися в майбутньому перетворити Німеччину на форпост боротьби з поширенням більшовизму (комунізму).

Велика Британія до початку конференції вже отримала все, заради чого вела війну. Німеччина перестала бути її суперником

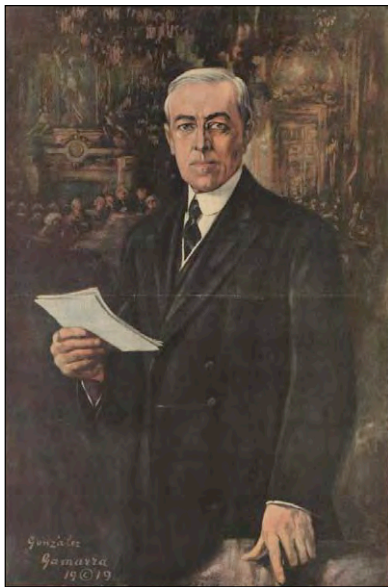

Карикатура 1919 р. («Умови: німецький народ має заплатити за всю шкоду, заподіяну цивільному населенню на землі, або в морі, або в повітрі»)

Демонстрація протесту проти умов Версальського мирного договору у травні 1919 р. перед рейхстагом у Берліні

Президент США Вудро Вільсон — ініціатор створення Ліги Націй.
Художник Гонсалес Гамарра, 1919 р.

Вудро Вільсон і Ліга Націй.
Карикатура 1920 р.

на морях і конкурентом на світових ринках. Британські домініони захопили німецькі колонії, а сама Велика Британія контролювала значну частину спадщини Османської імперії на Близькому Сході. Британці прагнули лише утримати й закріпити досягнуте, зацікавленості в надмірному ослабленні Німеччини в них не було. У визначенні кордонів післявоєнної Європи, на думку Д. Ллойд Джорджа, необхідно було дотримуватися принципів національної належності й права народів на самовизначення. Поряд із цим британці підтримували повернення Франції Ельзасу та Лотарингії. Для забезпечення миру вони, як і американці, вважали за необхідне здійснити скорочення озброєнь і створити міжнародну організацію — **Лігу Націй**. Свої міркування щодо післявоєнного облаштування світу британська делегація виклала в документі, що отримав назву «Послання з Камбре».

У британців також існували розбіжності в поглядах зі своїми союзниками. Так, вони виступали проти запропонованої в «14 пунктах» В. Вільсона свободи судноплавства й за підтримки Франції та Японії наполягали на згортанні американських програм будівництва військово-морського флоту. Завдяки цьому британці сподівалися зберегти свою морську перевагу. За роки війни Велика Британія, як і Франція, перетворилася з кредитора на боржника. Обидві держави спробували переконати американців, що їхні борги США необхідно погасити за рахунок репарацій із Німеччини. Однак ця спроба провалилася.

США за підсумками війни суттєво змінили своє становище у світі. Із боржника вони перетворилися на кредитора. США позичили країнам Європи близько 10 млрд доларів. Їхній валовий національний продукт за роки війни збільшився більш ніж у 2 рази. Завдяки економічній могутності лідери США розраховували зробити свою країну гарантом миру в Європі та лідером усього післявоєнного світу. Позиція американської делегації на конференції визначалася «14 пунктами» В. Вільсона. Чимало учасників конференції на словах підтримували ці пропозиції як такі, що мали створити більш справедливий і демократичний порядок у світі, що виключав би можливість повторення нової світової війни. Проте насправді вони сподівалися задовольнити власні інтереси за рахунок переможених країн.

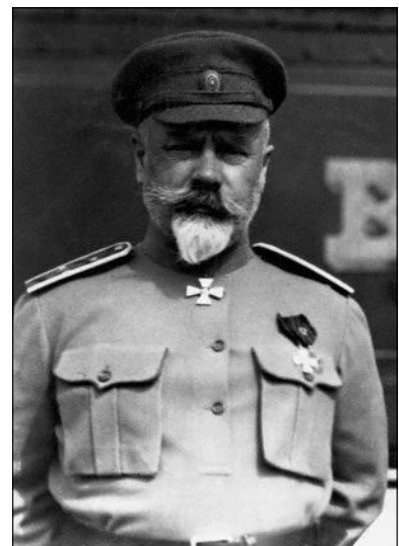
Італія на конференції розраховувала на передачу територій, які їй пообіцяли за участь у війні на боці Антанти, а саме Південного Тиролю, східного узбережжя Адріатичного моря й частини Малої Азії. Однак через незначний внесок італійців у війну «велика трійка» не підтримала ці вимоги. Румунія наполягала на передачі їй Трансильванії, Буковини та Банату з австро-угорської спадщини, обіцяних у 1916 р. До того ж вона окупувала Бессарабію, яка раніше належала Російській імперії. Лише за активну участь у придушенні Угорської революції вимоги румунів були задоволені. Японія претендувала на колишні німецькі колонії в Тихому океані й півострів Шаньдун у Східному Китаї, що до війни орендувала Німеччина. Усі ці території японці в роки війни захопили. Вимоги Японії підтримувала Велика Британія, сподіваючись, що це допоможе їй ослабити зростання впливу США.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК У ЄВРОПІ (1918—1923 рр.)

2 УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА КОНФЕРЕНЦІЇ. Народи, які не мали власної державності до 1914 р., покладали великі надії на справедливе вирішення національного питання державами-учасниками Паризької конференції. У Париж, разом з іншими, прибула українська делегація, спільна від Української Народної Республіки (УНР) та Західної області УНР (ЗО УНР). Українська делегація відповідно до отриманих інструкцій наполягала на визнанні незалежності УНР, виведення з українських земель іноземних військ (Польщі, Румунії та Антанти), наданні Україні допомоги державами-переможцями в боротьбі проти більшовицької Росії і Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Навесні 1919 р. до Парижа прибула окрема делегація від Державного секретаріату ЗО УНР, яка поставила питання про припинення агресії Польщі проти ЗО УНР.

У ставленні до «українського питання» позиції делегацій держав-переможниць суттєво відрізнялися. При цьому на них значно впливала антиукраїнська кампанія польської делегації й міністрів колишнього Тимчасового уряду Росії. Вони зображували делегатів України як колишніх німецько-австрійських

Генерал Антон Денікін

Демонстрація в Києві під гаслом
«Хай живе вільна Україна»
у березні 1919 р.

союзників або пробільшовицьки налаштованих політиків. Американська делегація виступала за надання українцям лише автономії у складі новоутворених держав. Серед учасників американської делегації були громадяни США, що походили з України, тому вони розуміли суть «українського питання».

Тверду позицію займали французи. Ж. Клемансо, заперечуючи можливість визнання української державності, планував створити в післявоєнній Європі так званий **санітарний кордон** із держав, які мали стати союзниками Франції проти Німеччини та перешкодою для поширення більшовизму. Тому він підтримував намагання польської, чехословацької і румунської делегацій включити якомога більше українських земель до складу своїх держав.

Санітарний кордон — поняття, що використовується в геополітиці для визначення системи держав, об'єднаних для створення бар'єру між державами, взаємодія яких становить небезпеку для інших.

Британська делегація посідала більш виважену позицію. Д. Ллойд Джордж категорично заперечував анексію західно-українських земель Польщею. У дискусіях щодо майбутніх кордонів Польщі із Ж. Клемансо він запропонував дотримуватися принципу «непольські території Польщі не віддавати». Щодо прагнення поляків отримати Галичину Д. Ллойд Джордж вважав, що «Польща не повинна поглинати населення, яке не є і не бажає бути польським».

8 грудня 1919 р. з ініціативи британської делегації було прийнято «Декларацію Верховної ради союзних і об'єднаних держав із приводу східного кордону Польщі», за якою її кордон на сході визначався за етнічним принципом — **«лінія Керзона»**. Відповідно до нього Польській державі залишалися землі, заселені переважно поляками, за винятком частини українських територій — Лемківщини, Посаяння, Підляшшя й Холмщини.

«Лінія Керзона» — умовна назва східного кордону Польщі, визначеного Антантою 8 грудня 1919 р. після завершення Першої світової війни й розпаду Російської імперії. Назва походить від імені автора пропозиції британського дипломата Дж. Керзона.

25 червня 1919 р. конференція визнала за Польщею право на Галичину та запровадження там своєї адміністрації, «щоб захистити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд». Однак Рада послів Антанти умовою дозволу на отримання поляками Галичини визначила забезпечення ними автономії краю, політичної, релігійної та особистої свободи населення. Проте умова країн Антанти залишилася виключно декларативною та не була виконана польським урядом.

Долю Закарпаття й Буковини визначили договори з державами-союзниками Німеччини. Відповідно до Сен-Жерменського договору з Австрією і Тріанонського з Угорщиною Чехословаччині передали Закарпатську Україну, а Буковину отримала Румунія.

Лорд Джордж Натаніел Керзон,
міністр закордонних справ
англійського уряду (1919—1924 рр.),
у минулому — віце-король Індії.
Художник Джон Кук, 1914 р.

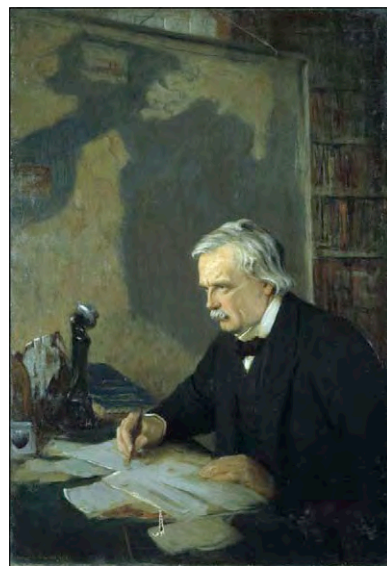

З УТВОРЕННЯ ЛІГИ НАЦІЙ. Президент США В. Вільсон, відповідно до своїх «14 пунктів», одразу після початку роботи Паризької конференції став наполягати на першочерговій розробці статуту Ліги Націй, який мав стати складовою всіх мирних договорів. Велика Британія, Франція, Італія та Японія виступили проти цього, побоюючись, що це перешкодить їм реалізувати свої територіальні й фінансові претензії до переможених країн.

Ліга Націй — перша міжнародна міждержавна організація, заснована з метою розвитку співробітництва, досягнення безпеки й миру між народами на Паризькій конференції 1919—1920 рр. Проіснувала до 1946 р.

Д. Ллойд Джордж за підтримки французької, італійської, японської та деяких інших делегацій запропонував спочатку вирішити долю німецьких колоній і територій, які раніше належали Османській імперії. В. Вільсон категорично заперечив проти негайного перерозподілу колоній, заявивши: «Світ скаже, що великі держави спочатку поділили беззахисні частини світу, а потім створили союз народів». Це викликало роздратування його опонентів. Однак В. Вільсон, який очолював комісію з розробки статуту Ліги Націй, через декілька днів подав його на затвердження учасників конференції.

14 лютого 1919 р. Паризька конференція затвердила **статут Ліги Націй**. Організація мала сприяти розвитку співробітництва між усіма народами, бути гарантом миру й безпеки. Її засновниками стали держави-переможниці й новостворені країни Польща, Чехословаччина і Хіджаз. Головним органом Ліги Націй була щорічна Генеральна асамблея (збори) і Рада Ліги, а місцем перебування її керівних органів — місто Женева. Рада Ліги мала складатися з п'яти постійних членів (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія) і п'яти непостійних членів. Однак американський сенат не ратифікував Версальський мирний договір із Німеччиною і включений до нього статут Ліги Націй. Тому США, хоча й були ініціатором створення цієї організації, не увійшли до неї. Текст статуту Ліги Націй був складовою усіх

Девід Ллойд Джордж.
Художник Дуглас Волк, 1919 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяг зі статуту Ліги Націй

Стаття 8. ...скорочення національних збройних сил до мінімуму, необхідного для гарантування національної безпеки й виконання міжнародних зобов'язань.

Стаття 11. Ліга Націй не може залишатися бездіальною на випадок воєнних дій або загрози війни, спрямованих проти одного із членів організації.

Стаття 12. ...будь-які розбіжності між членами Ліги, що становлять загрозу миру, має розглядати арбітражний суд.

Стаття 13. ...члени організації зобов'язані визнавати й виконувати рішення, винесені цим судом

Стаття 16. ...якщо один із членів Ліги вдасться до війни всупереч взятим на себе зобов'язанням, то

він... вважається агресором стосовно інших членів Ліги. Члени Ліги зобов'язані негайно припинити з ним усі торговельні й фінансові відносини, заборонити громадянам своїх держав вступати в контакти з громадянами держави, що порушила договір... Член Ліги, який буде винний у порушенні... зобов'язань договору, може бути виключений з організації. Рішення про виключення ухвалюється голосуванням усіх членів Ліги, представлених у Раді.

? 1. Який механізм забезпечення миру передбачав статут Ліги Націй? 2. Чи був він дієвим? Укажіть його слабкі й сильні сторони. Поясніть свою думку.

Ліга Націй в особі кролика і міжнародні сварки в особі змії. Кролик: «Мені загалом нічим оборонятися або нападати, тож я вражу її силою свого ока». Карикатура 1920 р.

договорів із переможеними країнами. Проте самі вони, а також радянська Росія не увійшли до цієї міжнародної організації.

За сприяння Ліги Націй країни-переможниці здійснили перерозподіл колоній. Було запроваджено так звану мандатну систему, за якою окремим державам надавалося право на управління територіями, які були колоніями держав, що зазнали поразки у війні. Так, колишні німецькі колонії в Тихому океані, Південно-Західній і Південно-Східній Африці фактично стали належати країнам-власникам мандатів — Японії, Австралії, Новій Зеландії та Південно-Африканському Союзу. Велика Британія і Франція, отримавши мандати на колишні території Османської імперії (Сирія, Ірак, Палестина та ін.), мали право самостійно визначати їхню здатність до самоврядування і надати їм у зв'язку із цим незалежність.

4 ВЕРСАЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР. У квітні 1919 р. країни-переможниці узгодили текст мирного договору з Німеччиною й запросили її представників до Парижа. Спроби німецьких дипломатів внести зміни до цього документа відхилили, погрожуючи відновленням воєнних дій. **28 червня 1919 р.** представники Німеччини у Дзеркальній залі **Версальського палацу** підписали мирний договір. Версальський договір, як і інші угоди із союзниками Німеччини, укладені на Паризькій конференції, розпочинався статутом Ліги Націй.

Німеччина за договором визнавалася винною в розв'язуванні війни і, разом зі своїми союзниками, відповідальною за її результати. Вона повертала Франції Ельзас та Лотарингію, Бельгії — округи Ейлен, Мальмеді та Морене (після проведення там плебісциту про згоду на це місцевого населення), Данії — Шлезвіг (також після плебісциту). Німеччина визнавала незалежність Польщі й Чехословаччини. До останньої відходила частина території Силезії. Польща отримувала окремі райони Померанії, Познані, більшість Західної і частину Східної Пруссії та частину Верхньої Силезії. Місто Данциг (Гданськ) із прилеглою до нього територією перетворювалося на «вільне місто» під

Йоханнес Белл від імені Німеччини підписує Версальський договір 28 червня 1919 р. Художник Вільям Орпен, 1920-ті рр.

керівництвом Ліги Націй. Однак воно включалося в митні кордони Польщі. Територія так званого «Данцизького коридору» відокремлювала Східну Пруссію від Німеччини. У свою чергу, Німеччина зобов'язувалася поважати нейтралітет Бельгії, повну незалежність Люксембургу й Австрії. Під управління Ліги Націй переходила Мемельська область, від прав на яку відмовлялася Німеччина. Її території на лівому й правому берегах Рейну вглиб на 50 км перетворювалися на **демлітаризовану зону**. Саарський вугільний басейн переходив у повну й необмежену власність Франції, а сама область на 15 років залишалася під управлінням Ліги Націй із подальшим проведенням плебісциту про її державну належність. У цілому Німеччина втрачала 1/4 своєї території та 1/12 населення.

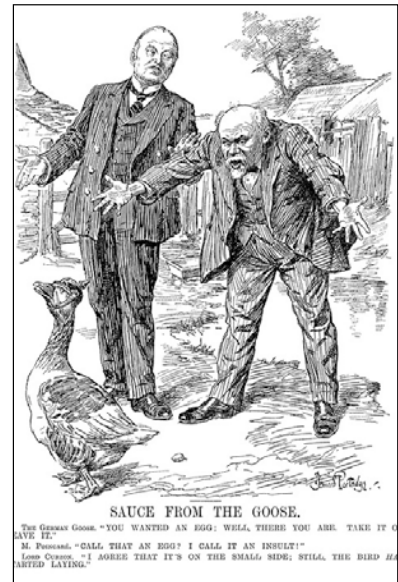
Демлітаризована зона — визначена міжнародною угодою територія, де заборонено тримати війська, озброєння, зберігати старі та споруджувати нові укріплення й військово-промислові підприємства.

Німеччина, за Версальським договором, позбавлялася всіх колоній, які за допомогою мандатної системи були поділені між Францією, Японією, Бельгією, Португалією, Великою Британією та її домініонами. При цьому розподіл німецьких колоній називали запровадженням над ними опіки, «священною місією цивілізації» для допомоги народам, «ще не здатним самостійно керувати собою».

Договір передбачав роззброєння Німеччини. Її сухопутна армія скорочувалася до 100 тис. осіб. Скасовувалася загальна військова повинність і запроваджувалася система вільного найму для комплектування армії. Значно скорочувався надводний військово-морський флот Німеччини, їй заборонялося мати підводні човни, військову авіацію, танки, важку артилерію тощо.

Німеччина зобов'язувалася сплатити репарації для відшкодування «всіх втрат» союзників. Аванс становив 20 млрд марок, а загальна сума мала бути визначена згодом. Окремі статті договору зводили Німеччину до становища залежної країни. Так, авіація держав-переможниць отримала право вільно літати і приземлятися на її території. Річки Ельба, Одер, Неман і Дунай, а також Кільський канал оголошувалися відкритими для іноземних держав. Заборонялися будь-які обмеження щодо ввезення до Німеччини товарів із країн-переможниць. Гарантією виконання Німеччиною договору, як передбачалося, мала стати окупація союзниками території на захід від Рейну терміном від 5 до 15 років.

5 МИРНІ ДОГОВОРИ ІЗ СОЮЗНИКАМИ НІМЕЧЧИНИ. Договір із Німеччиною разом із тими, що були укладені з її союзниками у війні — Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною, — склали **Версальську систему мирних договорів**. **10 вересня 1919 р.** у місті Сен-Жермен-ан-Ле поблизу Парижа було підписано мирний договір з Австрією, який фактично узаконював розпад Австро-Угорської імперії й заснування на її уламках нових незалежних держав — Австрії, Угорщини, Чехословаччини,

Карикатура «Соус із гусака» 1923 р.
Німецький гусак: «Ви хотіли яйце? Ну ось вам. Візьміть або залиште». Р. Пуанкаре: «Ви називаєте це яйцем?! Я називаю це образою!» Дж. Керзон: «Я згоден, щось воно маленьке. Тим не менш, птах усе ж таки почав нестися!»

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяги із Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

Стаття 59. Австрія відмовляється... на користь Румунії від усіх прав на частину колишнього герцогства Буковинського...

Стаття 88. Незалежність Австрії не може бути скасована без згоди Ради Ліги Націй. Унаслідок цього Австрія зобов'язується утримуватися... від будь-якого акту, здатного прямо чи опосередковано порушити її незалежність у будь-який спосіб...

Стаття 120. Загальна кількість вояків в австрійській армії не повинна перевищувати 30 тис. осіб, у тому числі офіцери та нестройові частини... Австрійська армія має бути призначена винятково для підтримання ладу на території Австрії та її прикордонної охорони.

? Із чим, на вашу думку, була пов'язана поява в тексті договору наведених обмежень?

Представники держав прибувають до палацу Тріанон у Версалі, щоб укласти мирний договір 4 червня 1920 р.

Палац Тріанон у Версалі.
Сучасний вигляд

Королівства сербів, хорватів і словенців. Це спричинило зміну державної належності західноукраїнських земель: Польща отримала Галичину, Румунія — Буковину, Чехословаччина — Закарпаття. На Австрію, як і на Німеччину, накладалися військові обмеження. Кількісний склад її армії обмежувався 30 тис. осіб, скасовувалася загальна військова повинність, заборонялося мати військово-морський флот, військову авіацію, танки й важку артилерію тощо. Австрія мала сплачувати репарації, хоча їх сума не визначалася. За рахунок репарацій вона передавала весь свій торговельний і риболовецький флот переможцям. Окремою статтею, як і у Версальському договорі, заборонялося об'єднання Австрії з Німеччиною.

27 листопада 1919 р. у Паризькому передмісті Нейї-Сюр-Сен було підписано мирний договір із Болгарією. **Нейїський договір** передбачав територіальні поступки Болгарії на користь Греції, Румунії та Королівства сербів, хорватів і словенців. Унаслідок поступок на користь Греції Болгарія фактично втратила вихід до Егейського моря.

Кількісний склад болгарської армії обмежувався 20 тис. осіб, скасовувалася загальна військова повинність. Сума репарацій визначалася у 2,25 млрд франків золотом, що необхідно було сплатити протягом 37 років.

4 червня 1920 р. у Великому Тріанонському палаці держави-переможниці підписали договір з Угорщиною. Він, як і Сен-Жерменський договір, припиняв існування Австро-Угорщини й визнавав раніше встановлені кордони сусідніх держав. За Тріанонським договором, Угорщина змушена була погодитися на передачу ряду своїх територій Румунії, Чехословаччині, Австрії й Королівству сербів, хорватів і словенців. Вона втрачала вихід до Адріатичного моря. Умови договору зменшували територію Угорщини в 3 рази, а населення — у 2,5 разу порівняно з 1914 р. Кількісний склад угорської армії скорочувався до 35 тис. осіб, скасовувалася загальна військова повинність. Військово-морський флот, у тому числі кораблі Дунайської флотилії, передавали союзникам. Угорщині заборонялося мати на озброєнні авіацію, танки, важкі гармати тощо. Вона в односторонньому порядку надавала державам-переможцям режим найбільшого сприяння на транзит, ввезення та вивезення товарів. Сума репарацій визначалася у 200 млн крон золотом.

10 серпня 1920 р. у французькому місті Севр переможці підписали мирний договір із Туреччиною, який узаконив розпад і розподіл Османської імперії. Він був фактично нав'язаний уряду країни в умовах окупації військами Антанти її стратегічно важливих регіонів — Стамбула, зони чорноморських проток і Смірни (Ізміра), а також наступу грецької армії проти турецьких військ. За Севрським договором, Туреччина втрачала всі свої колоніальні володіння — Сирію, Ліван, Палестину, Месопотамію (Ірак), Аравійський півострів, Єгипет тощо. Вона визнавала анексію острова Кіпр британцями й незалежність Вірменії. Мармурове море і протока Босфор залишалися відкритими для всіх суден у мирний і воєнний час. Велика Британія отримала мандати на управління Палестиною, Трансйорданією та Іраном, Франція — Сирією та Ліваном. Частина її територій передавалася Греції та Італії. Кількісний склад турецької армії обмежувався 50 тис. осіб. На території Туреччини встановлювався режим капітуляції, що фактично позбавляло її незалежності. Однак перемога Національної революції 1920—1923 рр. стала на заваді повній реалізації умов Севрського договору.

Для врегулювання відносин із Туреччиною на більш компромісній основі у швейцарському місті Лозанна 20 листопада 1922 р. відкрилася мирна конференція, що тривала з перервами до 23 липня 1923 р. У переговорах із Туреччиною брали участь делегації Великої Британії, Франції, Італії, Японії, Греції, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців, Болгарії та радянських республік (Росії, України, Грузії).

23 липня 1923 р. було підписано Лозаннський мирний договір, який визначав нові кордони Туреччини. Їй поверталися території, передані раніше Греції та Вірменії. Скасувалися всі обмеження щодо кількісного складу турецької армії, видів та обсягу озброєнь, країна звільнялася від виплати репарацій. Під час конференції було укладено окрему конвенцію про режим чорноморських проток, що передбачала у випадку нейтралітету Туреччини вільний прохід через Босфор і Дарданелли військових суден будь-яких країн як у мирний, так і у воєнний час. Учасники конференції визнали незалежність Туреччини й скасували режим капітуляції щодо неї.

Пам'ятник у місті Бекешчаба (Південно-Східна Угорщина), відкритий 4 червня 2008 р. Він був першим із численних місцевих меморіалів, які виникли в містах та селах Угорщини напередодні 90-річчя підписання Тріанонського договору. Його зображення мирної угоди як гільйотини означає жорстокість поділу

ВИСНОВКИ

- Значні розбіжності між державами-переможцями в баченні шляхів розбудови післявоєнного світу й свого місця в ньому обумовили гостру боротьбу на конференції.
- Усупереч запевненням держав-переможниць про прагнення справедливого розв'язання міжнародних проблем розв'язання ними українського питання мало тенденційний і суперечливий характер. У результаті цього українські землі на тривалий час були розділені кордонами чотирьох держав.
- Створення Ліги Націй стало першим кроком на шляху формування міжнародного правового простору

та принципово нової філософії міжнародних відносин у післявоєнному світі. Разом із цим під егідою цієї організації було оформлено світовий порядок, що відповідав інтересам держав-переможниць. У першу чергу це знайшло відображення в мандатній системі.

- Версальський договір став основою післявоєнної системи мирного врегулювання. Однак умови договору, зачіпаючи суверенітет Німеччини як держави, мали небезпеку поширення ідей реваншу в майбутньому. Не менш важкими за своїми умовами були мирні договори із союзниками Німеччини, а рівновага між державами — надзвичайно нестійкою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Укажіть дату роботи Паризької конференції. 2. Що таке репарації? 3. Що таке «лінія Керзона»? 4. Назвіть головний керівний орган Ліги Націй. 5. Який кількісний склад німецької армії було встановлено згідно з Версальським договором? 6. Яку назву мали мирні договори, укладені з Австрією, Болгарією, Угорщиною й Туреччиною?

 7. Охарактеризуйте позиції держав-переможниць у війні на Паризькій конференції. 8. Яку роль у післявоєнному світі відводили організації Ліга Націй? 9. Які обмеження накладалися на Німеччину умовами Версальського договору? 10. Якими були основні положення мирних договорів із союзниками Німеччини? 11. Чи можна вважати мирні угоди із союзниками Німеччини справедливими? Обґрунтуйте свою відповідь.

 12. Прослідкуйте за картою атласу, які територіальні зміни відбулися за Версальським договором та угодами, укладеними із союзниками Німеччини. 13. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: чи могла Версальська система договорів забезпечити тривалий мир у Європі. 14. Складіть таблицю «Мирні договори, укладені державами-переможницями з Німеччиною та її союзниками».

Договір, дата укладання, країна, із якою підписаний	Територіальні питання	Військові обмеження	Інші умови

 15. Підготуйте есе на тему «Переможені й переможці в Першій світовій війні: узгодження позицій».

§ 10. Вашингтонська конференція 1921—1922 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, якими були основні міждержавні суперечності на Далекому Сході; характеризувати основні рішення Вашингтонської конференції; визначати сильні й слабкі сторони Версальсько-Вашингтонської системи.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які держави вели суперництво за вплив в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні на початку XX ст.? 2. Якими були цілі цих держав?

1 МІЖДЕРЖАВНІ СУПЕРЕЧНОСТІ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ. Азіатсько-Тихоокеанський регіон із початку XX ст. перетворився на один із центрів міждержавних суперечностей у світі. У післявоєнний період основними суперниками тут стали США, Велика Британія та Японія. Основні суперечності між ними виникали навколо питань контролю над Китаєм, володіння колоніями й балансу морських озброєнь.

Японія не брала активної участі у війні. Скориставшись тим, що її головні суперники зайняті на Європейському театрі воєнних дій, вона посилила свої позиції в Тихому океані, на Далекому Сході й особливо в Китаї. Країна зосередила у своїх руках майже половину зовнішньої торгівлі Китаю.

США вважали, що отримання Японією за Версальським договором значної частини німецької спадщини зачіпає їхні інтереси в регіоні. Вони наполягали на здійсненні щодо Китаю політики «відкритих дверей» і «рівних можливостей». При цьому американські правлячі кола були занепокоєні через отриманні розвідкою дані, що у Великій Британії та Японії будуються військові судна, які за своїми показниками перевищують їхні. США мали набагато більші можливості для того, щоб виграти військово-морське суперництво, але це потребувало часу. Поступове зростання напруженості спричиняло те, що США і Японія не виключали навіть можливості воєнного зіткнення. США, використовуючи значну фінансову заборгованість Великої Британії, спробували примусити її поступитися позиціями в регіоні.

Вони вимагали негайної сплати боргів, атакували британські сфери впливу в Китаї, наполягали на ліквідації привілеїв для британців у торгівлі й підприємництві в усіх районах Китаю.

Велика Британія, у свою чергу, наполягала на збереженні принципу поділу Китаю на сфери впливу. Із 1902 р. існував британсько-японський союз, який фактично був спрямований проти Росії. Тепер Японія намагалася використати його проти США. Саме тому В. Вільсон на Паризькій конференції вимагав його скасування як несумісного зі статутом Ліги Націй.

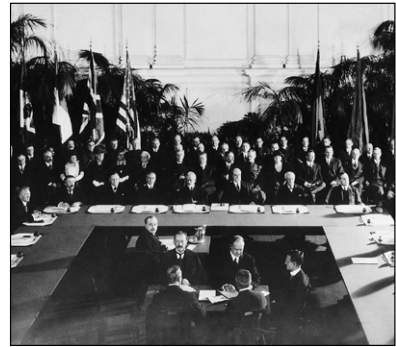
Унаслідок загострення ситуації в регіоні американські дипломати запропонували скликати у Вашингтоні міжнародну конференцію з метою обмеження озброєнь і вирішення суперечливих проблем Далекого Сходу й Тихого океану.

2 ПОЧАТОК ВАШИНГТОНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 1921—1922 рр. ДОГОВІР ЧОТИРЬОХ ДЕРЖАВ. Із 12 листопада 1921 до 6 лютого 1922 р. у Вашингтоні працювала мирна конференція, у роботі якої взяли участь делегації США, Великої Британії, Китаю, Японії, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії, Португалії, а також представники британських домініонів та Індії.

Вашингтонська конференція 1921—1922 рр. — конференція, на якій вирішували питання обмеження озброєнь і співвідношення сил між державами на Далекому Сході та басейні Тихого океану, що склалося після Першої світової війни.

Учасники конференції урочисто оголосили про відмову від таємної дипломатії та всі пленарні засідання проводили публічно. Однак безпосередні переговори делегацій відбувалися дуже гостро й залишалися закритими. Так, Велика Британія обумовлювала обмеження свого військово-морського флоту скороченням величезної сухопутної армії Франції. Французький прем'єр-міністр відхиляв ці вимоги, спираючись на підтримку США. Проти скорочення армій виступили також інші держави. Досягти прийнятної для усіх угоди із цього питання не вдалося.

13 грудня 1921 р. делегації США, Великої Британії, Франції та Японії підписали **Договір чотирьох держав** про спільний

Вашингтонська конференція 1921—1922 рр.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяги з Договору п'яти держав, укладеного на Вашингтонській конференції

Стаття 1. Держави, що домовляються, погоджуються обмежити свої озброєння на морі відповідно до обумовленого в цьому договорі...

Стаття 4. Загальний тоннаж лінійних суден як такий, що може підлягати заміні, не повинен перевищувати для Сполучених Штатів 525 тис. т, для Британської імперії — 525 тис. т, для Франції — 175 тис. т, для Італії — 175 тис. т, для Японії — 315 тис. т.

Стаття 5. Жодна з держав, що домовляються, не буде намагатися придбати, або збудувати, або доручити будувати й дозволяти в межах своєї території будівництво лінійних суден, що становлять більше ніж 35 тис. т водотоннажності...

Стаття 6. Жодне лінійне судно будь-якої з держав, що домовляються, не буде озброєне гарматами калібру більшого, ніж 16 дюймів (406 міліметрів)...

Стаття 12. За винятком лінійних суден, жоден військовий корабель держав, що домовляються, не матиме гармат калібру більшого, ніж 8 дюймів (203 міліметри)...

? 1. Які обмеження озброєнь встановлювалися Договором п'яти держав? 2. Чи можна стверджувати на підставі умов договору, що якась із його держав-учасниць отримала більше переваг за інші? Обґрунтуйте свою точку зору.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Витяги з Договору дев'яти держав, укладеного на Вашингтонській конференції

Стаття 1. Інші, окрім Китаю, держави, що домовляються, згодні: 1) Поважати суверенітет, незалежність, територіальну та адміністративну недоторканність Китаю...

Стаття 3. Із метою найдієвішого застосування принципу «відкритих дверей», тобто рівних можливостей у Китаї для торгівлі й промисловості всіх націй, інші, окрім Китаю, держави, що домовляються, згодні в тому, що вони не шукатимуть, а також не підтримуватимуть своїх громадян у пошуках:

- а)** угод, що могли б сприяти встановленню на їхню користь будь-якої зверхності у правах щодо торговельного чи економічного розвитку в будь-якому певному районі Китаю;
- б)** таких монополій або переваг, що могли б позбавити громадян будь-якої іншої держави права здійснювати в Китаї законну торгівлю чи промисел або можливості брати участь спільно з китайським урядом чи з будь-якою іншою місцевою владою у громадських підприємствах усякого роду чи підприємствах, що за своїми завданнями, діяльністю або географічним становищем були б розраховані на зупинення

практичної можливості застосування принципу «рівних можливостей».

Постанови, які передують цій статті, не повинні розумітися в значенні заборони придбання власності або прав, що необхідні для ведення особливого роду комерційного, промислового чи фінансового підприємництва або заохочення досліджень та розробок.

Китай зобов'язується керуватися принципами, встановленими у викладених вище постановках цієї статті, під час розгляду заявок на економічні права й переваги з боку урядів або громадян усіх інших держав незалежно від того, чи є вони учасниками нинішнього договору.

- 1.** У чому учасники договору вбачали зміст принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей» стосовно Китаю? **2.** Якою є ваша думка про відповідність поваги до суверенітету й незалежності Китаю та необхідності здійснення ним політики «відкритих дверей» для держав-учасниць договору?

Карикатура на Вашингтонську конференцію (Дядько Сем: «Хлопці! Не дайте їй відкрити по нас вогонь!»)

захист своїх територіальних «прав» у Тихому океані. Він гарантував збереження його учасниками своїх колоніальних володінь на островах басейну Тихого океану. Сторони давали взаємні зобов'язання недоторканності колоній на десять років. Британсько-японський договір 1902 р. оголошувався недійсним. Передбачалося, що в разі воєнної загрози правам учасників договору вони можуть розпочати взаємні консультації для здійснення «найбільш дієвих заходів» для свого захисту. Загалом Договір чотирьох держав сприяв стабілізації позицій держав у басейні Тихого океану.

3 ДОГОВІР П'ЯТИ ДЕРЖАВ. ДОГОВІР ДЕВ'ЯТИ ДЕРЖАВ. 6 лютого 1922 р. США, Велика Британія, Японія, Франція та Італія підписали Договір п'яти держав про обмеження морських озброєнь. Між ними встановлювалася пропорція у співвідношенні військово-морських флотів 5:5:3:1,75:1,75 відповідно. Учасники договору зобов'язувалися не будувати лінкори водозміщенням понад 35 тис. т. Однак тоннажність крейсерів і підводних човнів не обмежувалася. Заборонялося будувати нові морські бази й посилювати берегову охорону. Винятки були зроблені для США, британських домініонів Канади, Австралії та Нової Зеландії, які отримали право укріпити острови, що захищали безпосередні підступи до їхніх територіальних вод.

Договір п'яти держав став першою в історії угодою про обмеження озброєнь. Однак він мав досить обмежений характер і практично змістив рівновагу сил на користь США. Велика Британія змушена була відмовитися від свого принципу «стандарту двох держав», відповідно до якого її флот мав дорівнювати

флотам двох найбільших морських держав. Японія заперечувала проти зафіксованої в договорі пропорції й вимагала рівності флотів, але її претензії відхилили.

Сутність нової ситуації з військовими флотами досить вдало роз'яснив прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж, який сказав: «Тепер, коли на збільшення тоннажу військових флотів накладено обмеження, починається нове змагання, це буде суперництво за якість».

6 лютого 1922 р. США, Велика Британія, Франція, Японія, Італія, Бельгія, Нідерланди, Португалія і Китай підписали **Договір дев'яти держав** про дотримання принципу «відкритих дверей» і «рівних можливостей» у Китаї. При цьому в договорі наголошувалося на суверенитеті й цілісності Китаю, «наданні Китаю найповнішої і нічим не обмеженої можливості розвивати й підтримувати в себе життєздатний і міцний уряд». Однак нерівноправні договори з країною й іноземний контроль над китайськими митницями зберігався. Японія відхилила вимогу Китаю про виведення військ із Південної Маньчжурії, але змушена була погодитися повернути захоплені нею колишні німецькі концесії в Шаньдуні й вивести звідти свої війська. Фактично визнання принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей» сприяли встановленню економічної залежності від Китаю найсильнішої тогочасної держави світу, якою США небезпідставно вважали себе.

Карикатура на Договір п'яти держав

4 СУПЕРЕЧНОСТІ ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ. Комплекс договорів, створених під час післявоєнного мирного врегулювання, увійшов в історію під назвою **Версальсько-Вашингтонська система**. Версальська система була спрямована на розв'язання післявоєнних проблем Західної Європи, а також урегулювання інтересів провідних держав в Африці та на Близькому Сході, а Вашингтонська система — суперечностей на Далекому Сході та в Тихому океані. У цьому розумінні Вашингтон був продовженням Версала, його географічним доповненням. На обох конференціях формувався новий баланс сил і здійснювався перерозподіл сфер впливу у світі.

Позитивне значення Версальсько-Вашингтонської системи полягало в тому, що її створення дало змогу народам вийти зі стану війни, сприяло розрядці післявоєнної напруженості у відносинах між державами й заклало основу для відносної стабільності в міжнародних відносинах у 1920-х рр.

Рішення Паризької і Вашингтонської конференцій містили низку положень, які засвідчували розуміння лідерами тогочасних держав необхідності запровадження змін у міжнародних відносинах: визнання за народами права на самовизначення, відмова від війни як засобу розв'язання конфліктів, скорочення озброєнь тощо. Важливим кроком стало створення для розвитку співробітництва між народами й гарантій безпеки післявоєнного світу Ліги Націй — першої міжнародної організації. Було визнано незалежність ряду нових європейських держав, народи яких тривалий час боролися за своє право на самостійний розвиток.

Карикатура на Лігу Націй. Персонажі зі Східної півкулі засівають насінням майбутніх війн землі від Владивостока, Сибіру, Близького Сходу до Тиролю та Саару. Дядько Сем із Західної півкулі: «І це провідні члени Ліги Націй, що сприяють встановленню миру в усьому світі?!»

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок із праці британського історика XX ст. Еріка Гобсбаума «Вік екстремізму»

...Немає потреби заходити в деталі міжвоєнної історії, аби переконатися, що версальське врегулювання аж ніяк не могло стати основою для стабільного миру. Воно було приречене від самого початку, тож наступна світова війна практично була неминучою. Як ми вже зазначали, США майже одразу вийшли з договірному процесу, а в такому світі, що більше вже не був євроцентрованим і євровизначуваним, жодне врегулювання, не підписане провідною відніні світовою державою, не могло мати чинності. Як ми ще переконуємося, це справджувалося і у світових економічних справах, і в політиці. Дві провідні європейські та навіть

світові держави виявилися не лише тимчасово усунутими з міжнародної гри, а й вважалися неіснуючими як незалежні гравці: Німеччина і Росія. Як тільки якась із них чи обидві мали знову повернутися на сцену, мирне врегулювання, засноване на самих Британії й Франції (бо й Італія лишилася невдоволеною), уже не могло втриматися. А Німеччина чи Росія, чи обидві ці країни, рано чи пізно мали виринути знов як провідні гравці...

? У чому дослідник вбачає головні недоліки рішень Паризької мирної конференції з урегулювання в Європі?

Ерік Гобсбаум

Одним із важливих недоліків цієї системи стала невідповідність встановлених державами-переможницями репарацій реальним можливостям країн, які програли війну. Це, зокрема, сприяло тому, що хвиля шовінізму й націоналізму, започаткована Першою світовою війною, не припинилася після її завершення. Її підтримували почуття національного приниження й прагнення реваншу в переможених державах. Ще одним недоліком Версальсько-Вашингтонської системи було те, що, проголосивши принцип самовизначення народів основою повоєнного національно-державного розмежування, лідери держав-переможниць не раз порушували його самі й вдавали, що не помічають, коли так робили інші, якщо це відповідало їхнім інтересам.

Унаслідок цього в багатьох державах з'явилися райони компактного проживання національних меншин, які в більшості випадків потрапили туди не з власної волі: німці — у Чехословаччині, Франції, Бельгії та Польщі, угорці — у Чехословаччині, Югославії та Румунії, українці — у Польщі, Румунії, Чехословаччині тощо. На підтримку цими народами та їхніми лідерами рішень Версальсько-Вашингтонської системи навряд чи можна було сподіватися.

Значним дестабілізуючим чинником стало те, що поза системою залишалася радянська Росія. Для держав-переможниць вона була насамперед зрадницею, яка уклала сепаратний Брестський мир із ворогом. До того ж сам більшовизм і прихід його прибічників до влади в Росії шляхом державного перевороту викликав несприйняття в країнах Антанти. Це призвело до їхньої інтервенції в 1918—1922 рр. у Росію, а після її провалу — до ізоляції останньої на міжнародній арені.

Суттєвим недоліком Версальсько-Вашингтонської системи стали гарантії збереження домовленостей. Нові політичні лідери, що прийшли до влади в США, Великій Британії, а згодом і Франції, прагнули відмежуватися від закладеної їхніми попередниками несправедливості. Так, США, Конгрес яких відмовився ратифікувати Версальський договір, у 1921 р. підписали

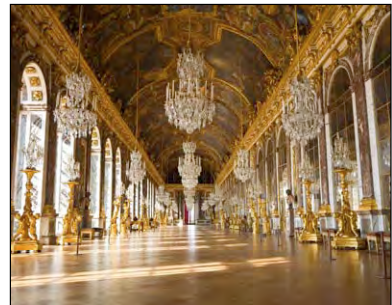
окрему угоду з Німеччиною, що виключала положення договору, підписаного у Версалі. Одночасно із цим Конгрес США анулював франко-американський договір. Велика Британія, за прикладом США, також визнала недійсним британсько-французький договір. У цих умовах Франція, щоб зберегти своє домінування над Німеччиною, пішла на створення союзу східноєвропейських держав, зацікавлених у збереженні Версальських домовленостей. До того ж ці держави мали відігравати роль санітарного кордону проти СРСР. Так, у 1921 р. Франція уклала політичний пакт і військову конвенцію з Польщею. У 1920—1921 рр. за підтримки Франції Чехословаччина, Румунія та Югославія утворили так звану Малу Антанту. Таким чином гарантами збереження Версальської системи в Європі на деякий час стали Франція, Польща та Мала Антанта.

Вашингтонська конференція, залишаючись складовою Версальсько-Вашингтонської системи, стала й початком ревізії Версаля. Її ініціатор — США, — не домігшись у Парижі миру, відповідного до своїх уявлень та інтересів, розпочали новий етап боротьби за лідерство у світі. Однак реалізувати свої наміри через протидію Великої Британії та Японії вони змогли лише частково.

Версальсько-Вашингтонська система замість початку нової епохи без війн і насильства лише закріпила розподіл світу на переможців і переможених, а тому виявилася надзвичайно хиткою та недовговічною.

Дзеркальна зала в палаці Версаль під час укладення договору 28 червня 1919 р.

Дзеркальна зала в палаці Версаль. Сучасний вигляд

ВИСНОВКИ

- У післявоєнний період на Далекому Сході й Тихому океані існувало чимало складних міждержавних проблем. США стали ініціатором скликання Вашингтонської конференції, яка мала сприяти їх розв'язанню та примирити їхні позиції з колишніми союзниками.
- На конференції у Вашингтоні було прийнято ряд

рішень, які переглядали або уточнювали положення укладених раніше договорів.

- Версальсько-Вашингтонська система з усіма своїми позитивними й негативними рисами зафіксувала співвідношення сил між провідними державами, яке склалося після завершення Першої світової війни.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Яка держава, за Версальськими домовленостями, отримала значну частину німецької спадщини в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні? **2.** Які держави брали участь у роботі Вашингтонської конференції? **3.** Назвіть держави, що підписали Договір чотирьох держав. **4.** Яке співвідношення флотів США та Великої Британії було встановлено Договором п'яти держав? **5.** Коли було укладено Договір дев'яти держав? **6.** Які держави утворили Малу Антанту?

 7. У чому полягали міждержавні суперечності на Далекому Сході після завершення Першої світової війни? **8.** Охарактеризуйте основні положення Договору чотирьох держав. **9.** Якими були зміст і значення

Договорів п'яти і дев'яти держав? **10.** Визначте позитивні риси та недоліки Версальсько-Вашингтонської системи.

 11. Складіть характеристику Вашингтонської конференції за планом: 1) причини проведення; 2) дата; 3) держави-учасниці; 4) угоди, укладені на конференції, та їх зміст; 5) історичне значення конференції. **12.** Проведіть дискусію за проблемним питанням «Яка держава здобула найбільше переваг від Вашингтонської конференції і до чого це могло привести?».

 13. Існує точка зору, що Версальська система договорів утворила «пороховий льох у Європі». Наведіть факти, які її підтверджують або спростовують.

§ 11. Міжнародні відносини в 1920-х рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ:

характеризувати Генуезьку та Гаазьку конференції; пояснювати, як відбувалося становлення нової системи європейської безпеки; характеризувати діяльність Ліги Націй у 1920-х рр.; визначати основні джерела нестабільності у світі в цей період.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чи брала участь у створенні Версальсько-Вашингтонської системи Росія? Як, на вашу думку, це впливало на міжнародні відносини? **2.** Що таке репарації? **3.** Коли і як було засновано Лігу Націй?

«Оптиміст у Генуї»

(Д. Ллойд Джордж: «Я шалено радий, що нарешті ясна погода!»).
Карикатура 1922 р.

Учасники конференції в Генуї
навесні 1922 р. Д. Ллойд Джордж —
перший ліворуч унизу

1 **ГЕНУЕЗЬКА ТА ГААЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЇ.** Мирні договори, які складали Версальсько-Вашингтонську систему, навіть за наявності значних недоліків і багатьох суперечностей між державами-переможницями сприяли стабілізації міжнародних відносин у повоєнному світі. Однак питання потребували вирішення. У 1920-х рр. були здійснені спроби вдосконалити Версальсько-Вашингтонську систему договорів. Так, правлячі кола держав-переможниць переконалися, що спроби ізолювати радянську Росію через прихильність її лідерів до ідей встановлення диктатури пролетаріату й здійснення світової революції успіху не мали й тільки дестабілізували міжнародні відносини. При цьому для більшості стало зрозумілим, що більшовики утвердилися при владі, а їхні надії на світову революцію марні. Для вирішення проблем післявоєнної відбудови європейські держави схилилися до встановлення торговельних зв'язків із Росією. У 1920—1921 рр. радянська Росія уклала торговельні угоди з Великою Британією, Німеччиною та іншими країнами.

У жовтні 1921 р. радянський уряд запропонував провідним державам світу скликати конференцію для обговорення проблем економічного співробітництва. При цьому він обіцяв за умови визнання радянської Росії піти на поступки в питанні царських боргів, узятих до 1914 р. У січні 1922 р. засідання Верховної Ради Антанти в Каннах, обговоривши цю пропозицію, ухвалило рішення скликати міжнародну конференцію з питань пошуку шляхів «економічного відродження Центральної та Східної Європи» і запросити на неї радянську Росію.

10 квітня — 19 травня 1922 р. в італійському місті **Генуя** відбулася конференція, у якій брали участь делегації **29** держав і британських домініонів. На ній уперше після завершення війни за столом переговорів зустрілися представники країн Антанти, колишнього Четверного союзу та радянської Росії. США відмовилися взяти участь у її роботі, надіславши лише свого спостерігача. Метою Генуезької конференції, за задумом її організаторів, мало стати налагодження торговельних зв'язків та економічного співробітництва для післявоєнної відбудови країн Європи й вироблення умов для нормалізації відносин із Росією й державами колишнього Четверного союзу.

На конференції країни Антанти виступили зі спільною позицією щодо радянської Росії. Від неї вимагалось сплатити всі довоєнні й воєнні борги попередніх урядів (у тому числі О. Колчака, А. Денікіна тощо) на суму близько 18 млрд карбованців, повернути націоналізовану власність іноземців і відшкодувати їхні збитки внаслідок революції, поновити екстериторіальний статус іноземців у країні, скасувати державну монополію зовнішньої торгівлі й припинити комунізацію. У відповідь радянська делегація вимагала сплати 39 млрд карбованців за збитки, заподіяні країнами Антанти в ході інтервенції й громадянської війни, і відмовилася сплачувати борги Тимчасового уряду. Після цього стало зрозуміло, що сторони не зможуть домовитися, оскільки жодна з них не бажала йти на поступки.

Єдиним реальним результатом конференції стало те, що під час її роботи відбулося зближення Німеччини й радянської Росії. **16 квітня 1922 р.** у містечку **Рапалло** вони підписали договір про відновлення дипломатичних і консульських відносин, взаємну відмову від відшкодування військових витрат і претензій у зв'язку з націоналізацією німецької власності в Росії і розвиток взаємовигідної торгівлі на основі принципів найбільшого сприяння. Відповідно до нього Росія скасувала борг Німеччини у 10 млрд карбованців. Укладення Рапалльського договору суттєво вплинуло на міжнародні відносини в Європі. Дві «ображені» державами-переможницями країни уклали між собою фактично антиверсальську угоду, поставивши під загрозу повоєнну систему безпеки. Наслідком договору стало також налагодження плідного економічного й військового радянсько-німецького співробітництва. Німеччина отримувала ринок збуту промислової продукції, джерело сировини та можливість оминати військові обмеження Версальського договору, СРСР — передові західні технології, необхідні для вдосконалення озброєнь, підприємств воєнної промисловості й покращення підготовки командних кадрів.

15 червня — 20 липня 1922 р. у місті **Гаага** (Нідерланди) відбулася міжнародна конференція, яка стала продовженням Генуезької. На ній делегації з промисловців і банкірів 26 держав (без Німеччини) намагалися виробити механізм повернення боргів і націоналізованої приватної власності іноземців у Росії. Конференція завершилася знову безрезультатно. Під тиском США, що погрожували позбавити західноєвропейські країни американської допомоги в разі компромісу з радянською Росією, згоди досягнуто не було. Конференція унаочнила зміни в настроях європейських політиків. Із 1924 р. розпочалася хвиля дипломатичного визнання СРСР країнами Заходу, занепокоєними можливістю появи сильного радянсько-німецького антиверсальського блоку. Однак відносини Заходу із СРСР були нерівноправними. Спроби усунути СРСР від вирішення європейських справ породжували в радянського керівництва бажання звернутися до Заходу.

2 СПРОБИ ВИРІШИТИ ПИТАННЯ СПЛАТИ РЕПАРАЦІЙ НІМЕЧЧИНОЮ. Проблема сплати Німеччиною репарацій державам-переможницям залишалася однією з найскладніших. У 1919 р. репараційна комісія визначила їх загальну суму в розмірі 269 млрд марок золотом. Однак уже через місяць на вимогу Німеччини це питання знову було винесено на обговорення на конференції в місті Спа. Аргументи німецької сторони про неспроможність сплатити цю суму відхилили й лише визначили частку участі держав-переможниць в отриманні репарацій. Так, Франція отримувала 52% від їх загальної суми, Велика Британія — 22%, Італія — 10%, Бельгія — 8%, Японія — 0,7%, Португалія — 0,75%, Греція, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців разом — 6,5%. Паризька конференція 1921 р. скоротила загальну суму репарацій до 226 млрд марок, визначила схему їхньої виплати та встановила загальний термін у 42 роки. Однак Німеччина відмовилася прийняти ці вимоги.

Адмірал Олександр Колчак

Члени радянської делегації
М. Литвинов та В. Воровський
на Гаазькій конференції 1922 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

«Рурський конфлікт» 1923 р. викликав у Німеччині небачене раніше в Європі зростання інфляції. Якщо в січні 1923 р. один долар дорівнював 7 тис. марок, то в листопаді за нього давали 4,2 трлн марок. У листопаді 1923 р. німецький уряд змушений був запровадити в обіг нову марку. Одна нова марка дорівнювала 1 трлн старих. Восени 1923 р. у «рурський конфлікт» втрутилися Велика Британія та США, намагаючись припинити його.

Пам'ятник заручникам, розстріляним французами під час «рурського конфлікту» в Дортмунді

Чарльз Гейтс Дауес

Ялмар Шахт

Нарешті Лондонська конференція 1921 р. схвалила й направила їй Лондонський ультиматум від 5 травня 1921 р., за яким остаточна сума репарацій скорочувалася до 132 млрд марок золотом, які мали бути сплачені протягом 37 років. Однак в умовах погіршення економічної ситуації в країні німецький уряд у листопаді 1922 р. звернувся з проханням про встановлення п'ятирічного мораторію (тимчасового призупинення) на виплату репарацій і надання кредиту для відбудови економіки. Після відмови держав-переможниць Німеччина припинила виплату репарацій.

9 січня 1921 р. на засіданні Міжсоюзницької комісії держав Антанти Франція, Бельгія та Італія ухвалили рішення про економічні й військові санкції проти Німеччини. Велика Британія виступила проти цього. Пропозицію Лондона про зменшення репарацій до 50 млрд марок золотом президент Франції Р. Пуанкаре з обуренням відхилив, заявивши, що за умови прийняття британського варіанта через 15 років встановиться «гегемонія Німеччини над Європою». Франція вирішила оволодіти основними продуктивними ресурсами — вугільними шахтами Рурського басейну й сталеливарною промисловістю Рурської області, щоб примусити Німеччину сплачувати репарації. 11 січня 1923 р. франко-бельгійська армія окупувала Рур. Розпочався «**рурський конфлікт**». У Німеччині ці події спричинили величезний спалах інфляції, а в Рурі розпочався пасивний опір німців загарбникам (вони не виходили на роботу, відмовлялися виконувати їхні розпорядження тощо). Були також випадки збройного протистояння.

У 1924 р. в Лондоні було скликано міжнародну конференцію держав-переможниць та Німеччини для розв'язання складної ситуації навколо репарацій Німеччини й окупації Руру. 16 серпня конференція затвердила «**план Дауеса**», розроблений міжнародним комітетом експертів, очолюваним американським банкіром **Чарльзом Дауесом**. Відповідно до нього Німеччина мала в перші п'ять років сплачувати 1—1,75 млрд марок репарацій на рік, а далі — по 2,5 млрд марок на рік. Сума репарацій могла бути збільшена пропорційно зростанню так званого «індексу добробуту Німеччини». Для підйому економіки й стабілізації марки вона отримувала значні позики, із яких 70 % були американськими. Загальна сума репарацій залишалася незмінною. Встановлювалися основні джерела репараційних платежів — надходження до бюджету з податкових зборів, митні збори, податок на транспорт тощо. Окремим рішенням конференції стала угода Німеччини із Францією та Бельгією про евакуацію з Руру франко-бельгійських військ. У 1924—1932 рр., за «**планом Дауеса**», Німеччина отримала кредитів на 32 млрд марок і сплатила репарацій на 11,5 млрд марок.

Один зі співавторів і виконавців «плану Дауеса» німецький банкір Я. Шахт, підбиваючи його підсумки, у 1929 р. зазначав, що «Німеччина за п'ять років отримала стільки ж іноземних позик, скільки їх отримала Америка за 40 років, що передували Першій світовій війні».